

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ

БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра біблійних та філологічних дисциплін

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів

мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

ГАЄВИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ

Магістерська робота

«СУТНІСТЬ ГРІХА В ІНТЕРПРИТАЦІЇ СВЯЩЕННОЇ БІБЛІЙНОЇ
ПИСЕМНОСТІ»

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я Науковий керівник:

протоієрей Леонтій Никитенко,

кандидат наук із богослів'я,

доцент кафедри біблістики КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри біблійних та філологічних дисциплін КПБА

Протоієрей Ярослав Романчук,

кандидат наук з богослів'я, доцент

«___» _____ 20__ р.

КИЇВ – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
1.1. Огляд джерел.....	5
1.2. Історіографія дослідження.....	12
РОЗДІЛ II. СМЕРТЬ ЯК НАСЛІДОК ГРІХА	23
2.1. Фізична смерть і її вплив на природу людини.....	23
2.2. Духовна смерть як наслідок гріха.....	27
РОЗДІЛ III. ЛЮДИНА ВІНЕЦЬ ТВОРІННЯ	33
3.1. Призначення людини.....	33
3.2. Образ і подoba Бога в людині.....	35
3.3. Тіло, душа і дух як єдине ціле.....	38
3.4. Знання і свобода волі.....	43
РОЗДІЛ IV. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ГРІХОПАДІННЯ	47
4.1. Природа ангелів і походження зла.....	47
4.2. Роль жінки в контексті гріхопадіння.....	52
4.3. Непослух прабатьків.....	58
4.4. Вигнання з раю через порушення заповіді.....	66
РОЗДІЛ V. НАСЛІДКИ ГРІХА	75
5.1. Покарання прабатьків як шлях до покаяння.....	75
5.2. Первородний гріх і його наслідки.....	81
5.3. Зло і його сутність.....	84
5.4 Гріх і його сутність.....	90
ВИСНОВКИ	109
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	113

Актуальність. Тема цього дослідження сьогодні є особливо актуальною. Сучасне суспільство на тлі глобалізаційних процесів, що викликані негативними аспектами людської діяльності, перестало цінувати і поважати духовні скарби й християнські моральні цінності, які прищеплює нам Свята Христова Церква. Причиною такої поведінки людини, у першу чергу, є «гріх», що призводить до втрати моральності. А призначення людини – творити добро, бо весь створений світ є добро, таким його створив Господь. Гріх і його наслідки настільки поширилися, що і Святе Писання стверджує, що весь світ лежить у злі.

Тому вічна боротьба добра і зла триває, і часом ця драма, для більшості людей закінчується трагедією, якої можна було б уникнути, маючи хоча б елементарне розуміння гріха.

Об’єкт дослідження. Книги Священного Писання і екзегетичні праці Отців церкви різних періодів її історії.

Предмет дослідження. Вчення про сутність і наслідки гріха в контексті біблійних свідчень.

Мета роботи полягає у розкритті змісту вчення Священного Писання про гріх, його пагубну дію на відносини людини до Бога, людини до людини, людини до природи.

Завдання роботи виходять із поставленої мети.

- Розкрити момент гріхопадіння прабатьків.
- Визначити розуміння первородного гріха.
- Описати види смерті як наслідок гріха та їх значення.
- Охарактеризувати зло і його сутність.
- Охарактеризувати гріх і його сутність.

Хронологічні рамки дослідження. Період від створення людини до наших днів.

Наукова новизна. Наукова новизна цієї роботи полягає у використанні матеріалів новітніх досліджень для виявлення окремих аспектів сутності гріха і його внутрішнього змісту, відштовхуючись від зовнішнього змісту і

від різних аспектів його прояву та існування на основі аналізу текстів Священного Писання Старого і Нового Завітів.

Теоретичне та практичне значення. Ця робота допоможе краще зрозуміти важливість та актуальність вчення про гріх у Священному Писанні в період інтенсивного зростання глобалізаційних процесів, природних катаклізмів та, найголовніше, втратою моральних і духовних цінностей на тлі домінуючого зростання зла і військових конфліктів у кінці 20-го та на початку 21-го століття. Вивчення досліджуваного матеріалу може сприяти уникненню конфліктних ситуацій і знешкодити гріх ще у процесі його зародження, що значно підніме рівень життя людини як у духовному значенні, так і матеріальному і найголовніше – скерує людину до спасіння і життя вічного.

Структура та обсяг дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

У першому розділі «**історіографія дослідження**» охарактеризована джерельна база та проаналізована використана для цього дослідження література.

У другому розділі «**смерть як наслідок гріха**» висвітлюється, що гріх призводить до смерті фізичної і врешті й до духовної. Але смерть не є злом, Господь допускає її лише тому щоб припинилася дія гріха, а з ним і страждання людства.

У третьому розділі «**людина вінець творіння**» описується природу людини і властивості якими Господь наділив її для життя вічного, знання про внутрішнє влаштування людини, допомагають у боротьбі зі злом.

У четвертому розділі «**передумови і причини гріхопадіння**» зазначено обставини і речі через які людина і вищі духовні істоти, віддалилися від творця.

У розділі п'ятому «**наслідки гріха**» ми визначаємо сутність зла і гріха у Священному Писанні, та різні богословські думки щодо них.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд джерел

Головним джерелом у дослідженні відповідної теми є Священне Писання та Передання. Тому через усю роботу простежується постійне посилення на думку та твердження, які ґрунтуються на Біблії та Переданні. Доказом цього може слугувати будь-який розділ поданої до захисту роботи. Першоджерелом для розкриття визначених у роботі завдань є Біблія, українською мовою під редакцією предстоятеля Української Православної Церкви Київського Патріархату Святішого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [1]. Видання цього повного перекладу Священного Писання здійснене сучасною літературною мовою, і в ньому збережені богословські думки та біблійні терміни. Тому, ми використали саме це видання для більш глибокого і повного розкриття теми. У Старому Завіті гріх розглядається із суто юридичної точки зору. Декалог систематизував певні дії, які можна назвати гріховними. Тема далі розкривається у книзі Левит і Повторення закону, де зазначається, яку плату має принести людина до храму за скоєний нею гріх.

У шостому розділі книги Притч Соломон розглядає причини гріхів, зазначаючи сім основних, які породжують інші. На відміну від Декалогу, ці гріхи не описують конкретні дії, а акцентуються на тому, що відбувається в душі людини. У тій же книзі він запитує: «Хто може сказати: «Я очистив моє серце, я чистий від гріха мого» (Притч. 20:9). У молитві, яку він виголосив під час освячення храму, стверджує: « Бо немає людини, яка не грішила б» (3Цар. 8:46).

Із поданих висловів Старого Завіту випливає, що гріх становить загальне надбання людського роду, що не було і немає жодної людини, яка була б вільною від гріха. Тут зазначається, вся «генеалогія» гріха, починаючи з його зародження і закінчуючи найстрашнішими його плодами. Тут же вказується головне джерело гріха, в чому полягає його сутність, хто є його носієм і як слід боротися з гріхом, щоб уникнути його згубних наслідків.

У Новому Завіті гріх подається як причина всіх хвороб і немочей людських. Христос у Своїх проповідях робить акцент на тому, які риси в собі людина має плекати, а не від чого відмовлятися. Виникає поняття про первородний гріх і Викупну жертву. Гріх виступає як протилежність взаємодії з Господом і любові до Нього.

Христос як переможець смерті і гріха зробив можливим спасіння для кожної людини. Але у православному розумінні порятунок є не лише акт спокути, звершений на хресті Боголюдиною, а одночасно й процес, в якому задіяна як Благодать Божа, так і людська воля. Правильне здійснення цього процесу можливо тільки при правильному розумінні природи і змісту гріха, що відповідає православному віровченню, яке спирається на богодухновенність свідчень Старого і Нового Завіту.

Потрібно зазначити екзегетичні тлумачення щодо трактування гріха у посланнях апостола Павла, які займають особливе місце у Святому Писанні Нового Завіту як за своїм обсягом, так і богословською значущістю. Слід також зазначити соборні послання інших апостолів, у вченні яких чітко простежується тема гріха.

Для розгляду теми про гріх були використані твори святих отців церкви перших століть. Це творіння Василій Великого, Іоана Золотоустого, Григорія Богослова, Єфрема Сиріна, Блаженного Августина, також творіння святих отців пізнішого періоду. Їхні творіння незавжди були спрямовані на проблематику гріха як такого. Але у тлумаченні на книгу Буття святі отці мають своє бачення на природу гріха.

Василій Великий «Творіння» [7]. Він перший започатковує поняття про те, що гріх і зло не були витвором Бога, бо Людина створена за образом Божим і за подобою, але гріх спотворив красу образу, втягнувши душу в пристрасні бажання. Виявлення гріхів підлягає тим же законом, яким і виявлення тілесних немочей. Тому як тілесні немочі люди відкривають не всім і не першому, хто зустрівся, а тільки майстерним у лікуванні, так і виявлення гріхів має бути перед здатними вилікувати їх.

Іоанн Золотоустий у своїх працях [20] дотримується точки зору, що гріх Адама став причиною «загального пошкодження» людського ества і що гріх людина сама не може подолати. Він порівнює гріх із колодязем, у який людина впала. І лише Бог може витягти людину звідти. Саме тому лише викупна жертва Христа могла викупити людство. Гордість є вершина зла, говорить він. Для Бога ніщо так не огидно, як гордість. Через гордість ми стали смертними, живемо в скорботі і печалі, через гордість життя наше протікає в муках і напрузі, обтяжене невпинною працею. Перша людина впала у гріх гордості, бо побажала бути рівною Богу.

Твір Орігена «О началах» [31] розділений на чотири книги, з яких в першій йдеться про Бога Отця, Сина і Святого Духа, про вищі духи, їхню волю і падіння. У другій – про створення світу і людини, і про речі, що у світі існують, про втілення Слова, про дії Духа Святого у пророків і апостолів. Описано про душу, воскресіння, нагороди і покарання. У третій йдеться про вільну волю людини, про спосіб боротьби її з дияволом та іншими ворожими силами. У четвертій – про кінець всього, про божественність Святого Писання і про те, як читати його і тлумачити.

Першу систему православного догматичного богослів'я написав Іоанн Дамаскін «Точное изложение православной веры» [18], якого тому справедливо можна назвати батьком цієї науки. Твір складається з декількох розділів, а потім невідомо ким був розділений на чотири книги. У першій викладається вчення про Бога, Його незбагненність буття і властивості. Друга книга – вчення про творіння Боже у світі невидимому або про ангелів добрих і злих. Тут йдеться і про світ видимий з його частинами і стихіями, людину з її здібностями, особливо про її свободу і падіння, і про Промисел Божий. У третій книзі – вчення про Божественне домобудівництво людського спасіння, про втілення Сина Божого, про наслідки іпостасного з'єднання у Христі двох природ. Описано, що Пресвята Діва є Богородиця, про смерть на хресті заради нашого спасіння і зішестя Ісуса в пекло. У четвертій книзі

викладається вчення про прославлення Ісуса Христа, Його воскресіння, вознесіння на небеса і сидіння праворуч Отця.

З Отців і вчителів Церкви найчастіше наводить він думки святого Григорія Богослова, Діонісія Ареопагіта, Василя Великого, Григорія Нисського, Немезія, що був єпископом Немесійським в Сирії, Святих Афанасія Великого і Іоанна Златоуста, Кирила Олександрійського, Льва Великого, Максима Сповідника. Унаслідок усього цього Богослів'я святого Іоанна Дамаскіна можна назвати як би скарбницею святоотцівських думок про догмати віри.

Симеон Новий Богослов у своїх «творіннях» [35] теж приділяє увагу гріху, виступає проти безбожників, язичників та іудеїв, переконує, що Бог існує, що Він є єдиний за своєю суттю і троїчний у особах. Скеровує автор свої праці і проти єретиків, починаючи від Симона волхва і до Варлаама та Акіндіна, проти магометан та інших.

Святитель Петро (Могила), митрополит Київський «Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной» [33] перший вводить у свою Києво-Могилянську Колегію викладання богослів'я у такому обсягу, в якому викладалося воно в тодішніх училищах Європи, і таким чином поклав початок для нового періоду в історії православного догматичного богослів'я. Православне сповідання справедливо становить епоху в цій історії і стало першою символічною книгою східної Церкви.

На питання, що таке гріх, Митрополит відповідає, що гріх сам по собі не існує, бо не є створений Богом, тому неможливо визначити, в чому він полягає. Отже можемо сказати, що гріх є неприборкана воля людини і диявола або, як каже Святе Письмо: «...гріх є беззаконня» (1Ів. 3:4), тобто гріх є переступ закону Божого і опір волі Божій, що утворюється від розуму й волі злочинця. За свідченням Священного Писання, є гріх на смерть, і є гріх не на смерть: «Коли хто бачить свого брата, який грішить гріхом не на смерть, то нехай молиться, і Бог дасть йому життя, тобто тому, хто грішить гріхом не на смерть. Є гріх на смерть: не про цей кажу, щоб він молився.

Усяка неправда є гріх; але є гріх не на смерть.» (1Ів. 5:16-17). Тому гріхи одні суть смертні, а інші несмертні.

Смертний гріх робить людина тоді, коли керується безладними бажаннями вчиняє якусь справу, заборонену заповіддю Божою, або коли не виконує наказів Божих, від чого холодне любов до Бога і ближнього. Таке побажання віддаляє людину від благодаті Божої і умиртвляє того, хто це робить. Тому ми і називаємо такий гріх смертним, хоча сам лише намір людини вчинити злочин завдає рану душі, але зовсім її не вбиває. Далі роз'яснюється, що гріх смертний є первородний і вільний. Первородний гріх є переступ закону Божого, даного в раю прабатькам, і через цей переступ зіпсувалося все людське єство. Бо всі ми тоді перебували в Адамі, тому через одного Адама гріх поширився на всіх нас. Тому ми і народжуємося з цим гріхом, який не може бути прощений ніяким покаяттям, а тільки благодаттю Божою через втілення Господа нашого Ісуса Христа і пролиття чесної Крові Його. Дійство це відбувається в Таїнстві Святого Хрещення, тому, хто не хрещений, той не звільняється від цього гріха, але підлягає гніву й вічній карі.

А гріх смертний вільний є той, який ми вчиняємо після Хрещення, за власним бажанням і наміром у дорослому віці всупереч заповіді Божій. Через такий гріх ми втрачаємо благодать Божу, отриману в Святому Хрещенні, втрачаємо і Царство Небесне і стаємо бранцями вічної смерті. Цей гріх спокутується покаяттям, по милосердю Божому, через Ісуса Христа Господа нашого, коли священник дає прощення тому, хто кається під час сповіді. Вільний гріх можна поділити на три види. До першого роду можна віднести гріхи смертні, найгірші або такі, від яких народжуються інші. До другого – це гріхи проти Духа Святого. До третього – гріхи, які найчастіше звернені проханням до Бога про помсту в цьому світі. А найбільші гріхи смертні – це гордість, користолюбство, блуд, заздрість, червоугодництво, злопам'ятність і самовпевненість.

У дослідницькій роботі ми також використовували дореволюційні рукописні праці фонду «304» Київської Духовної Академії. Усі ці матеріали є дуже наближеними до теми нашої роботи.

Дисертація номер «51» студента Даниїла Новицького, на тему: «О том, почему смерть телесная не уничтожилась в следствие искупления рода человеческого Иисусом Христом» [30] невелика обсягом, але є дуже конструктивною щодо висвітлення. У роботі йдеться про те, що тілесна смерть найжахливіше явище для слабкої людської природи. Автор вказує на те, що причиною її є гріх. Що Ісус Христос своїм втіленням і хресною смертю відновив падшу людську природу, звільнивши людину і від гріха, і від смерті. Зазначено чому жертва Христова не дає всіх своїх благодійних дій, порушуючи цим віру у людини у життя вічне. І вказує на те, поки смерть панує у всій створеній Богом природі, то вона не може бути знищена окремо у роді людському.

Дисертація номер «244» студента Чехова Миколи «Рассуждение о том что преобразования действительно были в Ветхом Завете» [41]. У роботі описується те, що прообразні перетворення, які вшановує церква, є одними із тих спасаючих засобів, котрими Господь скеровував своїх чад Старозавітньої Церкви до Царства Благодаті.

Дисертація номер «635» студента Михайла Никольського «Совесьть, сущность и значение ее в нравственной жизни человека» [29]. Робота зосереджена на тім, що неземне і вічне щастя людини набувається добровільним відреченням людиною від всякого щастя земного, і це може відбутись лише за посередництвом її совісті.

Дисертація номер «400» інспектора полтавського духовного училища, Ксенофонта Добровольського «Изложение православного учения о первородном грехе» [13]. У цій праці автор розглядає кілька проблем. Що таке гріх, чи є він у людським роді, звідки бере свій початок, яким чином і чи на всіх поширюється. Також висвітлює питання, як далеко передається пошкоджена первородним гріхом порча людської природи і чи справедливо

приписується нам первородний гріх, якщо людська воля не бере у цьому участі. А також, як і коли ми звільнимся від гріха.

Дисертація номер «405» студента Євгенія Стофановича «Учение о духе человеческом, заключающееся в священном писании Ветхого Завета» [37]. У своїй роботі автор описує душу людини і різницю її від душі тварини. До першого виду душі відносить життєву силу або кров, і у цьому є споріднення з душею тварин. І з іншого боку, має на увазі душу, яка належить лише людині, і розуміє під нею дух, який Господь дає лише людині. Таким чином відрізняє душу чуттєву, що є спільною для людей і тварин, і душу розумну, яка належить лише людині. І автор вказує на те, що ця різниця дуже помітна у пісні трьох отроків єврейських «Благословляйте, дүхи і душі праведних, Господа...» (Дан. 3:86).

Дисертація номер «393» студента Тимофія Павлова «О первородном грехе» [32]. Ця робота зосереджена на тому, що ми успадковуємо первородний гріх тому, що у нас з Адамом одна природа. Також ідеться про сутність гріха, і автор дисертації висловлює думку, що одні вважають, що сутність гріха є в серці людини, а інші – у розумі, дехто наполягає, що сутність у людській похоті, а деякі кажуть – у невіданні. Також автор зазначає, що є бачення, що людина всеціло є мерзота, бо стала такою після падіння.

Дисертація номер «949» студента Авксентія Стадницького «Взгляди на сущность зла в связи с разбором теорий о происхождении его» [36]. У цій дисертації автор описує добро і зло та постійну боротьбу між ними. Вказує на речі, які становлять умову і закони людини і світу, робить припущення, якщо це добро, то звідки взялося зло. Називає зло у моральній частині гріхом, а у фізичній – людським нещастям. Через те, що вони часто змішуються внаслідок їхньої взаємодії, то зло і гріх, вживаються без всякого розбору. Говорить, що все є добро, а зло це те що перешкоджає розвитку добра. Добро – це закон, що визначає стосунки між істотами, а зло – відступлення від закону.

1.2. Історіографія дослідження

Тема гріха досліджувалася в багатьох наукових роботах, але щодо сутності гріха, їх замало. У своїй роботі ми спираємося на трьох авторів, дореволюційні праці яких є найбільш схожими до розгляду досліджуваного питання. Це праці протоієреїв Тимофія Буткевича і Василя Велтістова, а також професора Дмитрія Введенського.

Протоієрей Тимофій Буткевич у праці «Зло, его сущность и происхождения» [45], описав сутність самого зла і вчення Божественного Одкровення про походження зла. Створення людини, властивості її розуму і волі, невинний стан прабатьків і їхнє райське блаженство, факт втрати блаженства внаслідок гріхопадіння. Він описує буквально розуміння і алегоричне, яке у Філона, Климента Александрійського, Орігена, маніхеїв. Також подає бачення різних філософів стосовно зла у світі. Потім зазначається сутність зла як протилежності добру, тобто як випадковість, яка не мала статися і немала б мати місця у створенні Богом світі, зокрема у житті людини.

Наголошується на викоріненні зла із людської природи. Але тут має бути особистий вибір кожної людини. І цей шлях до виправлення має містити в собі як покарання, так і духовні дари, які стимулюють людину йти до істинних цінностей. Дуже могутнім інструментом на шляху позбавлення гріха таким чином є страждання. Також автор у своїй праці розглядає погляд різних течій на зло, зокрема маніхейство, яке вбачає теорію дуалізму, згідно з якою зло є створеним самого початку. Аналізується прообразне значення дерева пізнання добра і зла, дерева життя, перше пророцтво. Велика частина матеріалу присвячена первородному гріху як джерелу зла у світі. Також описується передання різних народів на явище гріхопадіння як джерела всього існуючого зла.

На основі глибокого богословського, філософського та історичного аналізу Священного Писання, творів отців церкви, міфологічних уявлень давніх народів, концепцій видатних представників світової філософської й

наукової думки автор доходить до висновку про незаперечну істинність християнського вчення про зло і спасіння.

Протоіерей Василій Велтістов у праці «Грех, его происхождение, сущность и следствия» [49] наголошує, що гріх становить загальне надбання людського роду. Немає на землі жодної людини, яка була б вільною від гріха. Уже в невинних, за загальним визнанням, дітей, у яких тільки що починає народжуватися свідомість, помітні бувають проблиски гріховного стану. Норовливість, упертість, гнів, які досить часто можна бачити у дітей, служать яскравим доказом цього. З віком людини міцніє і зростає сила гріха й урізноманітнюються форми його і прояви. Заздрість, злість, ненависть, егоїзм, нерозлучні супутники людини до самої її смерті. Автор вказує і на те, починаючи від окремої людини до цілого суспільства, в якому вона живе, бачимо, що всі класи суспільства однаково підпорядковані гріху, з тією лише відмінністю, що в одних класах панують більш витончені форми гріха, а в інших більш грубі. Звичайно, є особи, які різняться чесністю, благородством, добродієм життям, але вони не позбавлені всього роду вад, і абсолютно вільної від гріха людини ми не зустрінемо.

У вступі священник окреслює допотопний період, цитує писання, де йдеться, що думки серця людського є зло від юності його. Тому Ной зі своїм сімейством не міг бути винятком із цього загального правила, а значить не був вільний від гріха. Не знищений він від потопу тому, що він знайшов благодать у Бога. А невдовзі після потопу зло, виявлене спочатку в самому сімействі Ноя, стало швидко поширюватися на весь рід і під час стовпотворіння вавілонського досягло крайнього ступеня свого розвитку, так людський рід знову заслуговував на винищення. Але Бог дав обіцянку не губити більше людський рід за його беззаконня і піддав його тільки розсіюванню по всій землі.

Автор також розглядає філософські погляди Лейбніца, Шенкеля, Шлейєрмахера, Гегеля, Канта і Юлія Мюллера щодо походження і сутності

гріха. Далі тлумачиться учення про гріх із точки зору Біблії більш глибоко і зазначаються його наслідки.

Професор Дмитрій Введенський у своїй праці «Учение ветхаго завета о грехе» [47] починає своє дослідження з Старозавітного вчення про гріх. Розглядає його як відхід від звичаїв та норм, які були підкріплені авторитетом Бога. Автор детально аналізує старозавітні уявлення про гріх, в тому числі спираючись на амартологію послань святого апостола Павла. Він реконструює історію гріхопадіння Адама і Єви, а також вказує його наслідки для всього людського роду. Введенський послідовно викладає, яким саме чином гріх увійшов у світ і став його деструктивно прогресуючим станом. Окремо висвітлює такий важливий, з точки зору свободи людини, момент, як особиста відповідальність Адама і Єви за вчинення гріха, яким чином гріхопадіння пов'язане з моральною свободою прабатьків, їхнім розумом, серцем і волею. Також з'ясовує зміст понять «гріх» і «зло», визначає умови, за яких відбувається перехід наслідків гріха на нащадків, і яка роль особистих зусиль у подоланні гріха у житті людини.

У другій главі Введенський робить чіткий поділ гріха на вроджений і набутий протягом всього людського життя. Також аналізується зв'язок поняття про вроджений гріх і задатки для скоєння власних гріхів. У Третій главі автор розглядає саму історію про Адама та Єву, описує її історичність та алегоричне тлумачення. Як підсумок, Введенський відкидає положення про плоть як про джерело гріха. Четверта глава наповнена дослідженнями автора про наслідки гріха. А в останній главі йдеться про загальний погляд на старозавітне вчення, про можливості боротьби людини із силою гріха.

Олександр Кремлевський свщ. «Первородный грех по учению блаж. Августина Иппонског» [60]. У своїй праці автор описує вчення блаженного Августина про первородний гріх, який становить центральний пункт його догматичної системи і є найбільш невизначеним пунктом. Мабуть, Августин і сам не мав одного певного поняття про первородний гріх, бо в різних варіантах він описував різний зміст з висловом «*peccatum originale*». Тому в

богословській літературі ми читаємо так само невизначені і навіть суперечні погляди на вчення його про первородний гріх. У західній літературі ми не знаходимо однозначного дослідження, присвяченого цьому питанню. Дорнер, який зробив спеціальне дослідження по догматичній системі Августина, викладає вчення Августина з цього питання в такому вигляді. Покарання за гріх Адама і його гріх переходить на всіх людей, це відповідно до божественного правосуддя, отже всі люди згрішили в Адамі.

Основа полеміки Августина з Пелагіанами полягає в тому, яким чином можлива ця передача. Августин доводив, що гріх уже при народженні притаманний людині у формі невідання і слабкості і переходить через збудження, ніби так відбувається передача його від християнських батьків їхнім дітям. Успадковуючи гріх, діти природно успадковують провину гріха, якщо батькам вина прощена, то, гріх, успадкований дітьми, вже не є гріх батьків, а лише дітей. На питання, звідки в дітях може з'явитися провина, Августин відповідав, що всі існували в Адамі і разом з ним згрішили.

Таким чином, отриманий вже раніше в Адамі гріх тільки виявляється через народження як гріх первородний. Але Августин розумів, що в Адамі всі згрішили без свідомості і волі, звідси особиста вина відступає на задній план, і Августин розглядає провину як відкриття суду над гріховними людьми, тобто поєднує поняття провини з поняттям покарання.

Цей погляд Дорнера є найбільш точним і ґрунтовним викладом вчення Августина про первородний гріх порівняно з трактуваннями інших західних дослідників. Августин стверджував, що Адаму був прощений його гріх коли Христос зійшов у пекло, тому, згідно з церковним переданням, Августин і вважав Адама в числі виправданих старозавітних праведників. Але цей же перший гріх передається всім нащадкам Адама і прощається лише в таїнстві хрещення. Для нащадків він є і чужим і своїм: чужим, тому що люди власною волею не брали участь у скоєнні його, а своїм, тому що всі були в Адамі як єдиному родоначальнику всіх. На підставі слів ап. Павла, в ньому ж всі згрішили (Рим. 5:12), Августин прийшов до думки, що в скоєнні гріха Адама

брали участь усі люди і тому гріх його з усіма своїми наслідками справедливо передається всім і знищується лише в хрещенні.

Макарій (Булгаков) митр. «Православно-догматическое Богословие» [68]. У своїй праці митрополит описує історію й утвердження догматів як предмет православного догматичного Богослів'я. З представленого поняття про християнські догмати відкривається, що вони всі мають походження Божественне. З числа цих символів досі залишається в особливій повазі православної Церкви символ святого Григорія Чудотворця, що викладає вчення про особисті властивості і рівність усіх Осіб Пресвятої Трійці на протипагу вчення Савелія і Павла Самосатського.

З четвертого століття, коли з'явилися згубні ересі Арія а потім Македонія, єретики почали особливо зловживати словами, і почали видавати власні символи за зразком православних. Церква вбачала за необхідність скласти і оприлюднити для керівництва всіх віруючих один відповідний символ, незмінний навіть за буквою. Такий символ, складений на першому Вселенському Соборі, і доповнений на другому, став незаперечним зразком віри для всього християнського світу на всі віки. Також автор згадує про шостий і сьомий Вселенські Собори і встановлені догмати проти монофелітів та іконоборчої ересі. Описано догмати про первородний гріх, про дії благодаті, про необхідність хрещення і для немовлят, що є у 123-130-х правилах Карфагенського собору, і про таїнство миропомазання (48-е правило Лаодикійського собору). Вказується і на те, що єдиним джерелом для православного догматичного богослів'я є Божественне Одкровення, тобто Святе Писання і Передання.

«Велике катехітичне слово» святого Григорія Нисського розділене на сорок глав, в яких, досить докладно розглядаються проти язичників і юдеїв, найголовніші догмати віри про Пресвяту Трійцю, про Боговтілення, про хрещення, евхаристію і безсмертя людини. Стверджується, що душа наших прабатьків померла скоріше тіла, бо непослух це гріх не тіла, але волі, а воля властива душі, від якої і почалося все спустошення нашого єства. У наслідок

гріха душа помирає, але не так як тіло. Тіло, вмираючи, стає безчуттєвим і руйнується, а душа, вмираючи із-за гріха, позбавляється духовного світла, радості і блаженства, але не руйнується і не знищується, а перебуває в стані мороку, скорботи і страждання. Таку думку висловлює Розгорнутий Християнський Катехізіс Православної Вселенської Східної Церкви.

Микола Виноградов свщ. у праці «Догматичне вчення Святого Григорія Богослова» [50] оповідає про гріхопадіння людини і його наслідки. Зло, яке розпочалося у вищій сфері розумно вільних істот перейшло за вченням свт. Григорія, на людину і поширилося у всьому видимому світі. У світі духовному воно стало не саме пособі і не з волі найдосконалішого і всеблагого Творця, але мало свою причину в самих створених істотах, у вільному супротиву їх волі всемогутнього Творця. Так само і у світі людини, неможливо вирішити питання про початок гріха без участі самої людини. Зазначене свт. Григорієм поняття про природу розумних істот, відкрило шлях до правильного і цілком задовільного вирішення цього питання. На думку Григорія Богослова, людина – найдосконаліша істота, далека від всякого зла і недоліків. Як образ Божий, близька і споріднена Божеству, несучи у своїй безсмертній душі розум і вільну волю.

Творець поєднав духовну природу з матеріальною, яка є обмеженою і нескінченно віддаляє людину від Бога. Обидві ці природи, за умови підпорядкування нижчої природи вищій, становили в первинному вигляді людину сповнену гармоній і єдності, що обумовлювали собою її блаженний стан. Але на думку свт. Григорія, людина створена Богом вільною істотою не в абсолютному сенсі, за якого для неї були б неможливі ніякі помилки, а в сенсі умовному і обмеженому, за якого мала в собі здатність як до добра, так і до зла, і вибір того чи іншого залежав виключно від свобідної волі. Звідси досить легко і природно було свт. Григорію перейти до вчення про гріхопадіння першої людини.

Гермоген Іванович Шиманський написав «Учение святых отцов и подвижников Православной Церкви о борьбе с главными греховными

страстями и о добродетелях» [82]. Це збірник думок отців церкви з християнського життя, спрямування в ньому морально-повчальне. Автор у своїй роботі прагнув подати в зрозумілій для сучасного читача формі вчення і досвід отців церкви, показати його втілення в житті кожного християнина, бо заповіді Божі і закони духовного життя єдині для всіх. Його метою було ознайомити кандидатів у священство з основами християнського подвижництва за вченням і досвідом отців і аскетів, бо це має велике значення для їхньої майбутньої пастирської діяльності. Книга ділиться на дві частини. У першій частині подано загальні поняття про гріх, пристрасті й самолюбство як джерело всякого гріха і пороку. Друга частина присвячена вивченню головних християнських чеснот.

Свт. Филарет Московський залишив нащадкам «Толкование на Книгу Бытия» [81]. Автор стверджує, що не можна вважати книгу буття ні літописом всесвітнім, бо її оповіді до часів Авраама короткі і стосуються переважно деяких народів, ні повною мірою літописом єврейським, бо в ній опущені деякі події, що згадуються наступними пророками. Основу книги становить походження світу, людського роду, віри єврейського народу, доля древніх племен та історія Церкви патріархальної. Ця розповідь охоплює за обсягом літочислення грецького 3799, а за найкоротшим єврейським 2369 років. Скорочення книги Буття і її направленість подані в Посланні до Євреїв у розділі одинадцятому. За наповненням змісту цієї книги, з обставинами її походження відкривається її мета. Основна – це показати Бога Творця і Промислителя, всупереч помилкам язичницьким, і очистити поняття про закон природний, сплюндрований звичаями. А особлива і суттєва мета – це викласти для збереження, утвердження та поширення вчення про Месію в обітницях про Нього в його родоводі і у пророцтвах, в перетвореннях історичних і обрядових. Особиста мета – втішити благодатними обітницями євреїв які перебували у голоді духовному, і показати від перших днів світу покладені підстави законів, даних через Мойсея.

Архієпископ Лука: «Дух, душа и тело» [67]. Книга ця є праця з апологетики, і не є трактат з догматичного богослів'я чи антропології. Знайомлячись з книгою потрібно завжди пам'ятати про цілі, які ставив собі автор. Визнаючи вплив тілесної сторони людини на духовну, автор бачить і зворотний вплив духу на тіло. «Духом» називає сферу, де переважає і володарює духовна сторона, а «душею» ту сферу, де духовне пов'язане з тілесним і залежить від нього. Міркуючи про серце, каже, що, крім повноти почуттів, серце має найвищу здатність відчувати Бога і як приклад наводить звернення апостола Павла в Афіньському ареопазі: «Шоб вони шукали Бога, чи не відчують Його і чи не знайдуть, хоч Він і недалеко від кожного з нас» (Діян. 17:27) . Наводить також думки отців церкви, щодо питання звідки це відчуття і вогонь у серці.

Єфрем Сирін [14] каже: «Недоступне для будь-якого розуму входить в серце і живе в ньому. Тобто живе Господь, земля ж підносить стопи Його, а чисте серце носить Його в собі, і споглядає Його без очей за словом Христовим, Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать». Подібне ж читаємо і у Ліствичника [3] у нього подібна думка: «Вогонь духовний, що прийшов в серце воскрешає молитву, за воскресіння ж і вознесіння її на небо буває зішестя вогню небесного в світлицю душі». А ось слова [25] Макарія Великого: «Серце править усіма органами, і коли благодать займе всі відділення серця, панує над всіма помислами і членами, бо там розум і всі помисли душевні».

Даниїл Сисоєв свщ. вказує, як важливо бути християнином, бо інакше не зрозумієш сутність гріха. У курсі лекцій «Догматическое богословие» він стверджує, що місіонер спирається насамперед на Святе Писання, але не так, як йому хочеться, а відповідно до тлумачень Отців Церкви. Основне завдання місіонера – нести звістку про Ісуса Христа і про прощення гріхів для всіх народів. Наводить приклад про християн, бо зазвичай кажуть, що у християн все дуже легко, покаюся і гріхи прощаються. Автор каже, що ми погоджуємося, що у нас все легко і відповідає: «Спробуйте, і самі побачите».

У цьому немислима новизна Євангелія, обриваються причинно-наслідкові зв'язки, моє минуле більше мною не керує, я можу починати з чистого аркуша, я потрапляю в перший день творіння, і всі мої шляхи починаються від аналоя з Хрестом і Євангелієм. Ми починаємо жити з чистого аркуша завдяки милості Бога, за яку дуже дорого заплачено, а саме Кров'ю Господньою. Звістка про прощення гріхів є серцевиною про християнство. Покаяння – це зміна світогляду, ми вимагаємо від усіх народів зміни світогляду. Бог стверджує, що людині у природному стані прийняти Євангеліє неможливо, якщо вона не змінить свого світогляду. Євангеліє не можна механічно докласти до існуючого світогляду: « Не кожен, хто говорить Мені: Господи! Господи! — увійде в Царство Небесне, а той, хто виконує волю Отця Мого Небесного. Багато хто скаже Мені того дня: Господи! Господи! Чи не Твоїм ім'ям ми пророкували, і чи не Твоїм ім'ям бісів виганяли, і чи не Твоїм ім'ям багато чудес творили. І тоді скажу їм: Я ніколи не знав вас, відійдіть від Мене, хто чинить беззаконня» (Мф. 7, 21-23). У цьому уривку стверджується про те, що є воля Божа, що вона відрізняється від думки людини. Господь прямо говорить: «Ніхто ж бо на старий одяг не накладає латки з нової тканини, бо відірветься від старого, і дірка буде ще гірша. Не вливають також вина молодого в старі міхи, а інакше прорвуться міхи, і вино витече, і міхи пропадуть, але вливають вино молоде в нові міхи, і зберігається те і друге». Тобто не можна поєднати старі міхи звичайного людського світогляду з новими, з Євангелієм. Наше завдання – замінити старий язичницький світогляд на християнський.

Віссаріон (Нечаєв), його праця: «Толкование на паремии из книги Бытия» [51]. Головним принципом тлумачення біблійних віршів для єпископа Віссаріона служить пояснення слова Божого за допомогою самого слова Божого, тобто автор не тільки вказує на паралельні місця Біблії, а й докладно описує їх, обов'язково додаючи до кожного вірша святоотцівське тлумачення. І вже після цього наводить дані сучасної йому біблійної науки,

що робить такі тлумачення найбільш цікавими і завершеними. Викладені тлумачення з чудовою простотою і ясністю.

Архімандрит Аліпій (Кастальский-Бороздин) «Догматическое богословие» [42]. У передмові автор звертає увагу на те, що християнське життя складається з практичної та споглядальної діяльності. Останню отці Церкви називали богослів'ям. Неможливо осягнути таємниці богослів'я і досягти справжнього споглядання тому, хто не очистився від пристрастей шляхом практичної діяльності, яка включає молитву, піст і виконання заповідей Христових. Наводить слова Іоана Лествічника: «Глибина догматів недослідима... небезпечно торкатися богослів'я тому, хто має яку-небудь пристрасть». Тому святі отці вважали, що початківцям духовного життя не слід займатися дослідженням догматів. Для них досить сповідувати істини, викладені в Символі віри. Святий Варсонофій Великий говорить початківцю: «Не хотів би я, щоб ти займався цими книгами, тому що вони підносять розум у гору, але краще будеш роздумувати про слова старців, які смиряють розум додолу. Я сказав це не для того, щоб принижувати догматичні книги, але лише даю тобі пораду, бо їжа буває різна». В іншому разі він же повчає: «Ніколи не змагайся про віру, Бог не вимагає від тебе цього, але лише того, щоб ти вірив правильно, як прийняв від Святої Церкви при хрещенні, і виконував заповіді. Збережи це, і спасешся. Розмовляти ж про догмати не слід, бо це вище тебе, але молися Богу про свої гріхи».

Лосский В. [66] геніально показує таємний духовний досвід Церкви на твердих догматичних основах. Саме в цій єдності досвідченого пізнання і ясного точного догматичного вираження складається головне досягнення його праці «Очерк Мистического Богослов'я восточной церкви». Він подає формулу, що стала вже хрестоматійною: «Богослов'я і містика аж ніяк не протиставляються, навпаки, вони підтримують і доповнюють один одного. Перше неможливо без другого, якщо містичний досвід є особистісний прояв загальної віри, то богослів'я є загальне вираження того, що може бути дослідно пізнане кожним». Крім іншого, це видатна християнська філософія,

яка враховує сучасну думку, ні в чому не відходячи від святоотцівської спадщини. За словами протоієрея Іоана Мейендорфа, Володимир Лоський зумів «показати Заходу, що Православ'я не історична форма східного християнства, а неминуча і кафолична істина».

Також слід зазначити, що існує богословське вчення про зло «Понірологія» (від грец. Понірос, поганій, негідний, злий, лукавий). Це напрям богослів'я, в рамках якого вивчаються причини походження, умови прояву, плоди зла. Тут є розмежування понять «зло», «смерть», «недосконалість». Згідно з православним розумінням, недосконалість притаманна всім створеним істотам. Уже сам факт їхнього створення Богом «з нічого», їхня тварність говорить про їхню обмеженість і недосконалість. Навіть ангели в цьому сенсі недосконалі. Тільки благодать Божа, тобто нетварна Божественна енергія, підтримує їх у бутті, тільки по благодаті створені істоти, ангели і люди можуть бути причетні досконалостям Творця, в тому числі і безсмертя.

Так само існує богословське вчення про гріх «Амартологія» (грец. амартія, тобто промах, гріх, хвороба). Це богословське вчення про первородний гріх і його наслідки. Амартологія як наукова дисципліна впливає з антропології та є відправною точкою для христології і сотеріології.

РОЗДІЛ 2. СМЕРТЬ ЯК НАСЛІДОК ГРІХА

2.1 Фізична смерть і її вплив на природу людини

Починаючи досліджувати питання смерті у житті людини і про її вплив, найжахливіше є те, що більшість без страху не може уявити, як йому доведеться вмирати і робити останній подих, тому Святитель Іоанн Кроншталський говорить: «людина приходить у відчай, коли тіло піддається немочам» [Иоанн Кронштадский, свт., 1998, с. 303].

У цьому підрозділі спробуємо описати основні наслідки які людина отримала через непослух а, саме фізичну смерть, або тілесну. Смерть багато чого ставить на свої місця. Її не можна обдурити, від неї не можна відбутися жартами, перед нею всі рівні, від неї нікому не заховатись. Вона незбагненна для людського розуму, незважаючи на її страшну, неприкриту реальність. Смерть приходить і йде в одну мить, як думка, як життя, вона невловима і невблаганна. Смерть неможливо виміряти, втримати, зупинити, передбачити. Таємнича воля Божа, від якої залежить день кончини людини, і ніхто з живучих, якщо не буде на те Божого благословення, не знатиме, коли йому судилося залишити цей світ.

А ще більше бентежить і виводить людину з рівноваги, і навіть більше, бо якоюсь мірою позбавляє повноцінного життя, – це власне смерть, дорогої в житті людини. Немає у світі людини, яка б не відчула на собі цей шалений натиск негативних емоцій, які охоплюють її саме в такий момент, тобто думки про розлучення назавжди з тим, без кого до цього часу і годі було б уявити своє існування, та й взагалі, що подібне можливе, але людина має пам'ятати: «Яка мета нашого життя на землі, щоб після випробувань земними скорботами і лихами, і після поступового вдосконалення у чеснотах, при допомозі благодатних дарів отриманих у таїнствах, ми мирно спочили у Бозі, спокої духу нашого» [Иоанн Кронштадский, свт., 1998, с. 10].

Сьогодні ти живий, ти дихаєш, працюєш, досягаєш заповітної мрії і живеш у достатку чи, можливо, у бідності. Десь народжується дитина, а десь хтось помирає, але це не торкається струн твоєї душі, допоки не зустрінеш її,

тобто смерть, лицем до лица. Кожен знає і писання тому свідчення, що «Усьому свій час, і час усякій речі під небом: час народжуватися, і час помирати...» (Еккл. 3:1-2). Навіть те саме, що для багатьох видається основою благ, тобто життя, або ж верхом зла, тобто смерть, то по душевному настрою тих, хто користується ними, можуть бути і тим і іншим. Наприклад, життя є добро, коли користуєшся ним як належить, а коли людина використовує його на гріхи і беззаконня, то воно вже не добро, та й краще такому померти. І навпаки, те чого, на думку багатьох, потрібно уникати, може додати незліченні блага, коли буде на це відповідна причина. Доказом цього є мученики, які через смерть стали блаженнішими від усіх: «Якщо творіння було добрим, то чому не загалом, а коли воно зле, то чому стало таким згодом. І якщо кажуть, що творіння добре, чому не твориться, щодня» [Поан Золотоустий, свт., 2010, т.6, кн.1, с. 306].

Тому і апостол Павло бажав не просто жити з Христом, але тому, що це було для нього плодом справи. «Якщо ж життя у плоті дає плід моему ділу, то не знаю, що обрати; вабить мене те й інше: маю бажання визволитися і бути з Христом, бо це незрівнянно краще; а залишатися в плоті потрібніше для вас» (Флп. 1: 22-24). Тому і пророк говорить: «Чесна перед Господом смерть преподобних Його» (Пс. 115: 6) не просто смерть, але така саме смерть; і в іншому місці: «смерть же грішників люта» (Пс. 33:22). Можна зрозуміти, що і це є щось середнє, що не просто добро і зло, а залежно від настрою випробовуючих це. Тому і премудрий Соломон, вважаючи корисним середнє між тим і іншим, з любов'ю міркуючи і показуючи, що ні перша, є добро, а остання зло, бо і вона «смерть грішників» буває добром в належний час, хоча і здається тяжкою, коли буває не в належний час.

Можна запитати, чи є для існування людини, і тим більше її майбутнього життя, настільки важливою ця видима або лише тілесна, фізична смерть, яка є як наслідок духовної, тієї про яку Господь попереджав Адама: «...смертю помреш» (Бут. 2:18): «Адам, переступивши заповідь Божу і послухавши лукавого змія, продав і віддав себе у власність дияволу, і в

душу, це прекрасне творіння, одягся лукавий. І душа називається тілом лукавої темряви, поки у ній перебуває духовна темрява» [Добротолюб'є, 2008, т.1, с. 170].

А що каже Писання про таку смерть. Можемо розглянути приклади євангеліє від Марка «Коли він ще говорив це, приходять від начальника синагоги і кажуть: дочка твоя померла; чого ще турбуєш Учителя? Але Ісус, почувши ці слова, зразу говорить начальникові синагоги: не бійся, тільки віруй. І не дозволив нікому йти за Собою, крім Петра, Якова та Іоана, брата Якова. І прийшов у дім начальника синагоги і бачить тривогу і тих, що плакали та дуже голосили. І, увійшовши, говорить їм: чого тривожитесь і плачете? Дівчина не вмерла, а спить» (Мк. 5:35-39). У Євангеліє від Івана: «Сказавши це, говорить їм потім: Лазар, друг наш, заснув; але Я йду розбудити його. Ученики Його сказали: Господи, якщо заснув, то одужає. Ісус говорив про смерть його, а вони думали, що Він говорить про звичайний сон. Тоді Ісус сказав їм просто: Лазар помер» (Ін. 11:11-14).

Перш ніж стане явним таємний зміст євангельських слів, варто нагадати про страждання, які приймають і переносять батьки через їхню любов і прихильність до дітей. В оточенні сім'ї та співчуваючих їм близьких лежить дочка на смертнім одрі, а знівечений батько побивається на сухій землі. Вона залишає своє тіло, а він знемагає розумом і душею, вона приймає муки своєї хвороби, а він, сповнений горя, стогне у всіх на виду. Вона помирає для упокоєння, а він продовжує жити в покарання. «Все життя було її суєтою і томлінням духу, як сон пролетіли дні, до ночі подібний світ, і всі події його сонна мрія» [Єфрем Сирін, свт., 2008, т.2, с. 671].

Чому ж діти байдужі до цього і не думають про це, чому не рвуться повернути батькам силу. Попри все, любов батьків наполегливо продовжується, бо любов яку батьки присвячують дітям, їм віддасть батько всіх Господь: «Словами, що дівця не вмерла, а спить, Господь висловлює відоме ізраїльське уявлення про смерть. Смерті, як би говорить Він, немає. Душа людини безсмертна і з часом повинна з'єднатися з тілом, яке вона

залишила. Тому стан померлого схожий на сон. Якщо Яір так глибоко вірує в це, то йому немає причини впадати у відчай» [Лопухин П., 1987, т.3, с. 44].

Подібну думку висловлює у одному з своїх послань і апостол Павло. «Не хочу ж, браття, лишати вас у незнанні про померлих, щоб ви не сумували, як інші, що не мають надії» (1 Сол. 4:13). Кажучи про сплячих, передрікає їхнє воскресіння. Отже, всякий померлий спить, і добрий, і злий. І як буває зі сплячими які прокидаються щодня, після сновидінь. Один бачить сни приємні, а інший кошмари, так що прокинувшись, боїться заснути знову, щоб не повернутися в те ж саме. Кожна людина зі своєю справою спить і зі своєю прокидається. Бо у Писанні сказано: «Усе йде в одне місце: все було створено з порохи і все повернеться у порошок» (Еккл. 3:20). « Вийде дух його і вернеться в землю свою; в той день загинуть усі помисли його» (Пс. 146:4). І праведна душа, «ідучи до Нього, радіє істинно великою радістю і насолоджується невичерпною насолодою, перебуваючи у роздумах про Бога і заглиблюючись у споглядання Його невимовної величі до забуття самого себе» [Феодор Студит, прп., 2014, т.2, кн.1, с. 108].

І «живі знають, що помруть, а мертві нічого не знають, і вже нема їм відплати, тому що і пам'ять про них піддана забуттю, і любов їх і ненависть їх і ревності їх уже зникли, і нема їм більше частки повіки ні в чому, що відбувається під сонцем» (Еккл. 9:5–6). «Більше вже не потрібні йому ні небо, ні земля, ні море, ні сонце, ні місяць, ні зірки. Не буде більше дихати цим повітрям і видавати голосу гортанню, дивитися очима і чути вухами, не буде ходити ногами і нічого іншого не буде робити, що властиве теперішньому життю, бо закінчилось воно для нього, і він очікує тепер суду відплати» [Феодор Студит, прп., 2014, т.2, кн.1, с. 189].

У будь якому разі можна зробити висновок, що смерть тілесна не є вічною, що сон і смерть є синоніми. Фізичне безсмертя нашої природи в її теперішньому стані поневолення гріхом, було б безвихідним духовним станом для неї, так як слабкий дух наш був би цілком і навіки захоплений в полон стихійними силами матеріального і душевного світу. Божий Син

воскресить померлих, вони пробудяться від сну смерті і повернуться до життя на землі. У Біблії говориться: «Не дивуйтесь цьому, бо настає час, коли всі, хто в гробах, почують голос Сина Божого; і вийдуть ті, хто творив добро, у воскресіння життя, а ті, хто чинив зло, у воскресіння суду» (Ін. 5:28).

Бачимо, що вчинки людини після воскресіння впливатимуть на те, чи отримає вона вічне життя, і тут саме йдеться про те, що фізична смерть є ніщо, бо вона лише наслідок духовної, тієї, про яку Господь попереджав Адама, це та смерть, яка увійшла з первородним гріхом. І про яку говорить Писання: «Усьому свій час, і час усякій речі під небом: час народжуватися, і час помирати» (Еккл. 3:1-2).

2.2 Духовна смерть як наслідок гріха

Як сказано «Днів Адама після народження ним Сифа було вісімсот [700] років, і породив він синів і дочок. Усіх же днів життя Адамового було дев'ятсот тридцять років; і він помер» (Бут. 5:4-5), помер фізичною смертю і весь цей час перебував у стані смерті духовної. Цей підрозділ спробуємо описати наслідки які людина отримала через непослух а, саме духовну смерть, та її значення в житті людини. Збулося сказане, сталося те про що Господь попереджав людину: «А від дерева пізнання добра і зла не їж від нього, бо в той день, коли ти з'їси від нього, смертю помреш» (Бут. 2:17). Яке значення тут має смерть і звідки у раю зло. Питання духовної смерті потребує від нас більшої уваги, чим питання фізичної, у якій смерть тіла не потребує додаткових доказів, бо сама у собі має всі наявні ознаки, які може не побачити лише сліпий. Але як або чим пояснити ту сліпоту, яка перешкоджає людині бачити ознаки смерті духовної, чи може сама смерть духовна і обмежила людину у її властивостях, у здатності бачити і пізнавати себе, свою спотворену природу, через порушення заповіді Господньої: «У наших членах точиться боротьба, як читаємо у апостола: «бо плоть бажає противного духові, а дух — противного плоті: вони одне одному противляться, так що ви не те робите, чого хотіли б». За промислительним Божим присудом, вона немовби увійшла у всю нашу природу. І чи можна

вважати її чимось іншим, як не природною властивістю людського ества після падіння першої людини, якщо вона притаманна всім без винятку» [Добротолубіє, 2009, т.2, с. 15].

А можливо, що і не всі сліпі, і серед людей є ті, які здатні відрізнити життя від смерті. А якщо є такі, то виникає запитання, якою саме є та сила, яка допомагає їм, і чому її немає у інших людей. Говорячи про введення Адама в рай і про те, для чого він введений, Мойсей звертається до розповіді про закон, який Господь дав Адаму. Заповідь була легкою, бо віддав Бог Адаму весь рай, але заборонив споживати плоди тільки від одного дерева. Якби одне дерево давало людині їжу, а інші ж були заборонені, то воно і служило б йому засобом на потребу і їжею під час голоду. Оскільки ж замість одного дерева, якого було для нього достатньо, Бог дав йому багато, то вчинений злочин стався не з потреби, а через непослух: «Бог тому заборонив людині одне тільки дерево і огородив його страхом смерті, щоб, якщо людина не збереже заповіді заради любові Бога, що дала заповідь, то страх смерті, що оточував дерево, утримував би її від злочину заповіді» [Єфрем Сирін, свт., 2014, т.3, с. 647].

«Господь наш, дозволивши Адаму користуватися всім в раю, повелів утримуватися тільки від одного, щоб знав він, що знаходиться під Господом, Якому повинен коритися і виконувати Його заповіді. Що зробив це не для чогось іншого, як тільки для того, щоб людина знала винуватця настільки великих благодіянь» [Іоан Золотоустий, свт., 2010, т.4, кн.1, с. 130].

Такою святою була створена людина і як свята немала потреби ні в якому законі, бо для праведника закон не потрібен, та й яка потреба в законі для святого, безпристрасного і чистого. Закон велить робити добро і не робити зла. Писання каже: «І побачив Бог усе, що Він створив, і ось, добре воно...» (Бут. 1:31). Отже, оскільки все було добро, то яка була потреба людини у напоумлюванні, що добре і що недобре. Оскільки не було нічого, що не було б вкрай добре, то і не було і потреби в законі. Йому дана була заповідь не споживати від одного тільки дерева щей для того, щоб знав, що

має властивість змінюватися, і тому щоб остерігався, і перебував завжди в тому доброму і божественному стані. Бог Господь тими словами, які сказав йому даючи заповідь, що якщо скуштує, то помре, дав йому розуміти, що він не досконалий. Звісно, у раю не потрібен був закон ні писаний, ні духовний. Але після того, як людина скуштувала від того забороненого дерева і померла гіркою смертю, тобто відійшла від Бога і піддалася тлінню, лише тоді, щоб зовсім не відпала від всякого добра, Господь дає закон, в якому наголошено, що добре і що погано. Бо людина стала сліпою, і ніби лишилась розуму, тому і мала потребу в настановах, як написано в Псалмах: «Відкрий мої очі і зрозумію чуда закону Твого» (Пс. 118:18). «Врозуми мене і навчуся заповідей Твоїх» (Пс. 118: 73). «Бачиш, в який жалюгідний стан прийшла людина і як тому, отримала потребу в писаному законі? Бо після падіння, не могла уже пізнавати навіть і цього світу, якщо б раніше не була від Бога просвіченою, щоб пізнавати його» [Симеон Новий богослов, прп., 2013, т.1, с. 710].

«Будучи потьмарені в розумі, відчужені від життя Божого, через їхнє неуцтво та жорстокість серця їхнього» (Еф. 4:18). Так називає тих, хто став мерцем для життя апостол Павло. Така людина часто стає нездатною побачити свій гріх, покаятися в ньому, а це і є основна ознака духовної смерті. Духовна смерть – це є стан людського духу, що характеризується порушенням стосунків зі своїм Творцем, це відділення душі від Бога. Ось як цей стан описує пророк Ісаїя: «Але беззаконня ваші зробили розділення між вами і Богом вашим, і гріхи ваші відвертають лице Його від вас, щоб не чути» (Іс. 59:2).

Дуже дивно, чому гріхолюбні люди, поволі вмираючи, зовсім не думають, що вони мертві. Бо лиходій або душолюб тоді у власному розумінні вмирає, коли переступає закон і чинить гріх, хоча і здається, що він живий. Він помер уже, якщо не насправді, то за визначенням і по справедливості, хоча ніби й не підпадає ще під низку законів. Але якщо смертю безсмертної душі назвеш відхід від неї Святого Духа, бо Він не живе в тілі, сповненім

гріха, то теж правильно. Як тіло живе, коли в ньому душа, так і душа жива, коли в ній Божий Дух. І як після розлучення з душею тіло залишається мертвим, так і після відходу Святого Духа душа втратить блаженне життя, не в ніщо перетворившись, але продовжуючи жити життям, яке ще гірше від смерті: «Потребує й турботи тіло, але невеликої. Про душу ж дбати слід постійно, бо душа вища над усе. Давай душі душевну їжу, а тілу – тілесну. Не дай душі вмерти, але годуй її Словом Божим, постом, молитвами, надією про майбутні блага» [Добротолубіє, 2009, т.2, с. 335].

Бо сам Господь наш Ісус Христос стосовно такого стану душі сказав: «...Іди за Мною і залиш мертвим ховати своїх мерців» (Мф. 8:22). Ці слова Спасителя треба розуміти у переносному значенні, і не треба розуміти так, ніби людина повинна зректись своїх рідних... Їх треба розуміти у такому значенні, що треба покинути і відсікти всі гріховні наміри, озброїтись вірою і чеснотами, узяти хрест свій і йти за Христом, бо ми існуємо завдячуючи Богові. «бо ми Ним живемо, і рухаємось, і існуємо, як і деякі з ваших віршотворців говорили: «Ми Його і рід» (Діян. 17:28). Бог не хоче смерті. Він хоче, щоб кожний з нас зробив правильний вибір і продовжував жити. щоб люди могли стати духовними істотами, а отже, Його дітьми, «але закон смерті і тління незважаючи на викуплення нас від смерті, все ще залишається законом природи, котрому належать усі люди» [Новицкий Д., 1833, с. 2]. Тому і сказано, що ми повинні вибрати для себе життя і жити «...Обери життя, щоб жив ти і нащадки твої» (Втор. 30:19).

Ми у цьому розділі спробували коротко охарактеризувати фізичну і духовну смерть людини як наслідок дії порушення закону, який був даний Богом, у час коли Адам і Єва жили у Раю. Обидві смерті супроводжують людину від часу її народження і до часу, коли з настанням смерті фізичної припиняється битись серце. Бо Тілесна смерть - це розлучення душі від тіла. Ця смерть одна для всіх праведних і грішних і нікому її не минути. Про цю смерть говорить Боже Слово: «І як людям визначено один раз умерти, а потім суд» (Євр. 9:27). Але ми можемо ще в час нашої земної подорожі уникнути

смерті духовної, якою мертві всі, хто не вірить у Христа як у справжнє Життя і Джерело життя. Так само християни, які сповідують Бога і Христа, Сина Божого, але беззаконно живуть, тобто грішать, теж заражені нею, а тому про них можна сказати, що і вони мертві. Отже, бачимо, що для людини смерть тіла це не є гріх, а скоріше незворотний процес. «Але звільнитися від фізичної смерті, смерті тіла, людина зможе лише тоді, коли весь видимий світ досягне повного відновлення» [Новицкий Д., 1833, с. 4].

А смерть душі є гріх, бо є смертю духовною. Почати каятись, визнати себе мерцем духовним і припасти до джерела життя для того, щоб ожити, ось перший ступінь на шляху оздоровлення душі. Без цих дій не почнеться її одужання. Без цього не зможемо уникнути також і смерті вічної, тієї, яка є поза нашим теперішнім і за межею нашої земної подорожі, це другої смерті, тобто вічної. Нею засуджені грішники вічно будуть вмирати, але ніколи не зможуть померти, побажають зникнути, переродитися в ніщо через люте і нестерпне страждання, але не зможуть. Про цю смерть каже Христос: «Боязких же і невірних, мерзотних і убивць і любодіїв, і чародіїв та ідолослужителів, і всіх неправдомовців — доля в озері, що горить вогнем і сіркою. Це смерть друга» (Одкр. 21: 8).

Вона є кульмінацією і продовженням грішного життя, тобто логічний кінець духовної смерті. Це розділення назавжди душі з Богом в озері вогняному. Коли-небудь у потойбічному світі твоя душа, «істинний ти», зустрінеться зі справами, які ти зробив упродовж свого життя як з хорошими, так і з поганими, які і визначають твою участь. Тому людині краще понести своє покарання ще тут і уподібнитися мученикам, «які помирили, щоби сповідувати Бога істину. Вони також надіялися своєю проповіддю, стражданням і смертю, звільнити душі від вічного покарання» [Никольський М., 1875, с. 161].

Ніхто не знає, коли його час, лише у похилім віці чи під час тяжкої хвороби може якимось здогадуватись. Але і тут волею Божою може все змінитись. Як нам поєднати в собі це усвідомлення смерті і впевненість у

безсмерті, і хіба людина не вмирає з кожною хвилиною? Як людина може усвідомити, що смерть це народження людини із земного часового життя у вічність? Тому пам'ятай, смерть не тільки неминуча, вона ще й непередбачувана, і чи не жорстоким є те, що Бог віднімає у нас життя скільки життів обривається задовго до старості! Але, як ми правильно виховали свою душу, то вже на землі вона належить вічності. «Отже, пильнуйте, бо не знаєте ні дня, ні години, коли Син Людський прийде» (Мф. 25:13). Тому пам'ять про смерть буде завжди допомагати нам у досягненні вічного життя.

РОЗДІЛ 3. ЛЮДИНА ВІНЕЦЬ ТВОРІННЯ

3.1 Призначення людини

У розповіді про створення світу ми бачимо, що одні речі сформовані з нічого, а інші беруть свій початок від тих які були уже раніше. Саме таким творінням є людина, створена з пороку земного. Метою даного розділу це визначити, що являла собою людина і яким був її устрій, для того, щоб вона стала царем природи, адже Людина – це особливий витвір Бога.

Перед створенням її ми бачимо своєрідну раду Осіб Пресвятої Тройці. Це висловлено словом «створімо». Людина зображується як співпрацівник Божий, котрій дається заповідь оберігати сад: «І благословив їх Бог, і сказав їм Бог: плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, і володійте нею...» (Бут. 1:28). І обробляти її «і всякий польовий чагарник, якого ще не було на землі, і всяку польову траву, що ще не росла, тому що Господь Бог не посилав дощу на землю, і не було людини для обробки землі» (Бут. 2:5), тобто робити її ще кращою: «Але перше призначення людини – це слава Божа. Вона покликана перебувати вірною союзом з Богом, прагнути душею до нього, пізнавати свого Творця, прославляти Його, радіти єднанню з Ним і жити у Ньому» [Помазанський М., прот., 1963, с. 85].

Піднявши людину над усім земним світом, подарувавши їй розум і свободу, прикрасивши Своїм образом, Творець тим самим вказав на її особливо високе призначення. Перед духовним поглядом людини є Бог і духовний світ, перед тілесним поглядом є світ земний. Бо як вже зазначено, перше призначення людини – це слава Божа. Людина покликана перебувати вірним союзом з Богом, прагнути душею до Нього, пізнавати свого Творця, прославляти Його, радіти єднанню з Ним, жити в Ньому. Наповнив їх проникливістю розуму, говорить премудрий син Сирахів про дари Божі людям: «Сповнив їх проникливістю розуму і показав їм добро і зло. Він поклав око Своє на серця їх, щоб показати їм велич діл Своїх, нехай прославляють вони святе ім'я Його і звіщають про велич діл Його. Він приклав їм знання і дав їм у спадщину закон життя; вічний завіт уклав з ними

і показав їм суди Свої» (Сир. 17: 6-10). Бо якщо все творіння покликане за своєю здатністю до прославляння Творця, як про це говорить псалом 148: «Хваліть Господа з небес! Хваліть Його у вишніх. Хваліть Його, всі ангели Його, хваліть Його, всі Сили Його. Хваліть Його, сонце й місяць, хваліть Його, всі зорі й світло. Хваліть Його, небеса небес; і вода, що вище небес. Нехай хвалять ім'я Господнє, бо Він [промовив — і сталося,] Він повелів — і створилося. Поставив їх на віки вічні; дав їм закон, що не змінюється. Хваліть Господа від землі: всі моря, всі риби і всі безодні. Хваліть Його вогонь, град, сніг, туман, вітер буйний, що виконує волю Його; хваліть Його гори і всі горби, дерева плодови і всі ліси, звірі і всі тварини, всі плазуни і птахи крилаті, царі земні і всі народи, князі і всі судді, юнаки й діви, старі з молодими — нехай хвалять ім'я Господнє, бо прославилось ім'я Його Одного. Слава Його на небі і на землі. Він підніс силу людей Своїх, славу всіх святих Своїх, синів Ізраїлевих, близьких Йому. Аلیلуя» (Пс. 148:1-14). «Тому людина, як вінець творіння, призначена бути свідомим, розумним, постійним, найдосконалішим на землі знаряддям слави Божої» [Воронов Л., 1991 – 1992, с. 12].

Інакше кажучи, вона покликана вдосконалюватися, оберігати свою подобу Богу, відновлювати її і зміцнювати, покликана розвивати і удосконалювати моральні сили свої шляхом добрих справ. Цього вимагає турбота людини про своє власне благо. А істинне благо, полягає у блаженстві і Бозі. Тому маєм сказати, що блаженство у Бозі становить мету буття людини. Безпосередній фізичний погляд людини звернений на світ. Людина поставлена бути вінцем земних створінь і царем природи, як вказано в першому розділі книги Буття. У чому це повинно проявлятися: «Як образ Божий, як Син і спадкоємець в домі Небесного Батька, людина поставлена бути як би посередником між Творцем і земною тваррю. Призначена бути її пророком, що словом і ділом проголошує в ній волю Богу, її первосвящеником, щоб підносити від імені всіх земнородних жертву хвали про подяку Богу, і зводити на землю благословення небесні. Головою і

царем, щоб, зосереджуючи в собі буття всіх видимих створінь, він міг з'єднати через себе все з Богом і таким чином всю мету земних творінь, утримувати в стрункому союзі і порядку» [Помазанський М., прот., 1963, с. 12].

Саме таким і був створений перший чоловік, створений здатним виконувати своє призначення, до того ж вільно, добровільно, радісно, за поривом душі, а не з примусу. Людина покликана перебувати вірним союзом з Богом, прагнути душею до Нього, пізнавати свого Творця, прославляти Його, радіти єднанню з Ним, жити в Ньому.

3.2 Образ і подоба Божа в людині

Людина була створена за образом Божим, а це означає, що не тільки мала характер схожий на Божий, але мала відіграти важливу роль в житті створеного світу: «Досконалість людини заключається не в тому, що уподібнює її совокупності тварного, а в тому, що відрізняє її від космосу і уподібнює її творцю» [Лосский В. 2009, с. 148].

Цей підрозділ, ми аналізуємо, щоб усвідомити Богоподібні якості у праотців, які вони отримали від свого Творця. Людина повинна була уподібнитися Богові у Його справах. Наприклад, у книзі Премудрості Соломона читаємо: «Бог створив людину для нетління і зробив її образом вічного буття Свого» (Прем. 2:23). Те ж є в книзі Ісуса, сина Сираха: «Господь створив людину із землі, і знову повертає її у неї. Визначене число днів і час Він дав їм, і дав їм владу над усім, що на ній. За природою їх, наділив їх силою і створив їх за образом Своїм» (Сир. 17:1-3). Те саме читаємо у псалмах: «То що? є людина, що Ти пам'ятаєш про неї, і син людський, що Ти опікуєшся ним? Ти створив його мало чим меншим за ангелів, славою й честю увінчав його. І поставив його над творінням рук Твоїх; все підкорив під ноги його» (Пс. 8:5-7). З цих цитат бачимо, яке велике значення приділяє розповіді Мойсея, про образ і подобу Божу і саме Священне Писання, і його богодухновенні письменники. Тому можна

справедливо погодитись зі словами: «Людина влаштована так, щоб бути у близьких відносинах з Богом» [Климент Александрийский, свт., 2006, с.126].

Що значить, що спершу сказано: «Створімо людину за образом Нашим [і] за подобою Нашою» (Бут. 1:26:), а трохи нижче: «І створив Бог Людину за образом Своїм, за образом Божим створив її» (Бут. 1:27:), а слова ж «за подобою» опускаються. «Але бачимо, що першою метою було створити людину «за образом Божим і подобою». За образом, означає – «нетлінність, безсмертя, невидимість, тобто те, що відображає Божество. Господь передав це душі, передавши їй разом з цим панування і самовладдя, це ті якості, які є відображеннями Божої сутності. А за подобою, означає – безпристрасність, лагідність, великодушність і інші якості Божої доброти, які є складовими «Божої енергії» спрямованої на творіння: «Так ось те, що відноситься до Його сутності, що позначають слова «за образом», це Він природним чином передав душі. Те ж, що відноситься до Божої енергії, це те, що відображається словами за подобою, це Він залишив нашому самовладному розуму, очікуючи на те, як саме людина дійде до свого кінця, тобто чи зробить вона себе в продовж життя подібною до Бога, відтворюючи в собі богоподібні якості, дані їй чесноти» [Вепрук В., прот., 2012, с. 160-165].

З одного боку, те, що відноситься до сутності Божої, тобто Богу як Такому, це незалежно від творіння, що характеризує Божественну природу, а душа як «Образ Божий» за природою отримує ті ж якості. А з другого – це те, що характеризує дії і прояви Божі щодо творіння, до людини і світу. Саме до цього стає причетна людина, набуваючи «Подобу Божу», тобто до дій Божих і Його проявів, стосовно людини і світу. Той факт, що людина уподібнюється Богу, стаючи причетним тим Його діям, які спрямовані на творіння, свідчить про те, що не душа сама по собі, а тільки людина в цілісності свого втіленого життя у світі, може бути воістину богоподібною. Це тоді, коли, проходячи свій земний шлях, людина засвоює все добро, яке Господь посилає, перетворює його у чесноти і використовує на благо інших, тобто стає співпрацівником Божим, «Для цього найкращою промислительною дією було

приведено в буття , людське єство. Коли духовна і божественна сутність душі була зодягнута у землисту частину. Мета ж створеного, щоб у всьому творінні духовним єством прославлялася найвища Сила всього, коли небесне і земне з'єднуються між собою для однієї мети» [Григорій Ниський, свт., 2017, т.2, с. 436].

Як говорить апостол Павло: «Бо ми співпрацівники Божі» (1Кор. 3:9). «Отже, наслідуйте Бога, як діти улюблені» (Еф. 5:1). Разом з тим саме самовладна і вільна душа, що є Образом Божественної природи, відповідальна за набуття людиною такого богоуподібнення.

Перш за все Господь, зглянувшись над людським родом і побачивши, що згідно із законом буття він не має достатніх сил перебувати вічно на землі, дарував людям щось більше, не створив їх подібно до всіх безсловесних тварин, але створив їх на свій образ. Так показав їм і силу Слова Свого, щоб могли перебувати в блаженстві, живучи правдивим життям і в справжньому сенсі життям святих у раю. Але знаючи також, що людська свобода може схилитися на ту і іншу сторону, дану людям благодать попередньо огородив законом і місцем. «Зазделегіть ми повинні утвердити у своїх думках одне наступне, поскільки ми творіння Бога і є у Його владі, то не можемо нічого терпіти без Його волі, і коли щось терпимо, то воно і не таке вже шкідливе. Бо хоча смерть від Бога, бо Господь допустив, але не Бог є причиною зла, а ми самі, бо початок і корінь гріха є від нас» [Василій Великий, свт., 2010, т.1, кн.2, с. 369].

І ввівши їх в рай Свій, дав їм закон, щоб, якщо збережуть благодать і зостануться в добрі, то, крім обітниці, їм буде безсмертя на небесах, щоб і життя їх в раю було без журби, безболісне і безтурботне. А якщо впадуть у злочин і, змінившись, стануть у злі, то, щоб наперед знали про себе, що в смерті зазнають природне тління, і не будуть жити більше в раю, але, вмираючи вже поза ним, залишаться в смерті й тлінні. Отже, бачимо, що багато Святих Отців відокремлюють образ та подобу. Образом вони називають те, що вкладено в людину від початку, а подобою – моральну

подібність із Богом, котру нам ще потрібно стяжати, і образ Божий отримуємо ми від Бога разом з буттям, а подобу повинні набувати самі, отримавши для цього від Бога тільки можливість і волю. Тому, скерувавши волю до дій і до отриманих можливостей, можемо набути і подобу. Утілення Христа, котре ми святкуємо, ставить перед нами завдання здобути цю подобу Божу вповні: «І сказав Бог: створімо людину за образом Нашим [і] за подобою Нашою...» (Бут. 1:26), з цієї миті починай пізнавати себе: «Бо Господь не сказав, як про решту створення світу «нехай буде людина», а «створімо людину» тому пізнавай своє достоїнство» [Василій Великий, свт. 2010, т.1, кн.1, с. 431-432].

Бо, будучи створеними за образом і подобою Божою, люди мають можливість знати Бога і, таким чином, любити Його, поклонятися Йому і виконувати святу волю Його. І Сам Господь наш говорив: «Отже, будьте досконалі, як Отець ваш Небесний досконалий» (Мф. 5:48). Цей образ і подобу людина мала пронести до часу набуття нею повного обоження, бо це ті якості, які є відображеннями Божої сутності.

3.3 Тіло, душа і дух, як єдине ціле

Я створив, каже Господь, прекрасне тіло, даю тобі владу зробити щось краще: «створи прекрасну душу», так про це говорить св. Іоан Золотоустий. Мета цього підрозділу показати, що душа людини є вищою за душі інших створених Богом істот.

Душа дана Богом як животворний початок для того, щоб управляти тілом: «І створив Господь Бог людину з пороху земного, і вдихнув у лице її дихання життя, і стала людина душею живою» (Бут. 2:7). Тут виокремлюються дві дії або дві сторони дії, які можна сприймати як одночасні, це створення тіла і оживотворення його. Преподобний Іванн Дамаскін зауважує: «Тіло і душа створені в один час, а не так, як марнословить Оріген, що одне перш, а інше після» [Іоанн Дамаскин, прп., 2012, с. 140].

За книгою Буття, Бог творить тіло людини з готових уже земних і стихійних начал, і творить це особливим чином, не одним Своїм велінням

або словом, як це було при створенні інших тварних істот, а Своєю прямою дією. Це свідчить, що за тілесним своїм устроєм, людина від початку свого буття є істота, яка вище всіх інших тварних істот. Бог вдихнув в обличчя його подих життя, і стала людина живою душею. Але потрібно розрізнити два види душі. Перша – це життєва сила живих істот або кров, і визначається у такому смислі: «тому що душа тіла в крові, і Я призначив її вам для жертovníка, щоб очищати душі ваші, бо кров ця душу очищає; тому Я і сказав синам Ізраїлевим: жодна душа з вас не повинна їсти крові, і прибулець, що живе між вами, не повинен їсти крові. Якщо хто із синів Ізраїлевих і з прибульців, що живуть між вами, на ловитві упіймає звіра або птаха, якого можна їсти, то він повинен дати витекти крові її і покрити її землею, тому що душа всякого тіла є кров його, вона душа його; тому Я сказав синам Ізраїлевим: не їжте крові ні з якого тіла, тому що душа всякого тіла є кров його: усякий, хто буде їсти її, знищиться» (Лев. 17:11-14). Це йдеться про душу яка є у тварин: «Бо душа є у всіх тварин, навіть тих, що перебувають у водах» [Оріген, 2008, с. 196-197].

«А душа другого виду, це душа, яка належить лише людині, це «дух людини», який має перевагу над усім оточуючим її світом» [Стофанович Е., 1866, с. 8-9]. Це поняття часто по'єднюється з поняттям про розум: «Але дух у людині і подих Вседержителя дає їй розуміння» (Іов. 32:8).

Тому, отримавши дихання життя, за образним висловом «з вуст Самого Бога», людина таким чином являє собою живе, органічне з'єднання земного і небесного, матеріального і духовного. Звідси впливає важливе значення людського тіла. Тіло повинно служити супутником, органом і навіть співробітником душі. Від самої душі залежить - принизитись їй до того, щоб стати рабою тіла, або ж, керуючись освіченим духом, зробити тіло своїм слухняним виконавцем і співробітником. Залежно від душі тіло може бути посудиною гріховної нечистоти і скверни, але може стати і храмом Божим і спільно з душею брати участь в прославленні Бога. Так вчить Святе Письмо: «Благословляйте гонителів ваших; благословляйте, а не проклинайте» (Рим.

12:14), «Але ті, що Христові є, плоть свою розп'яли з пристрастями і похотями» (Гал 5:24), «Хіба ж не знаєте, що ви — храм Божий і Дух Божий живе у вас? Якщо хто зруйнує храм Божий, того покарає Бог: бо храм Божий святий, а цей храм — ви» (1Кор. 3:16-17).

І з тілесною смертю людини не назавжди припиняється зв'язок душі з тілом. Настане колись час, коли тіла людські постануть в оновленому вигляді і знову з'єднаються назавжди зі своїми душами, щоб отримати участь у вічному блаженстві або муках, відповідно до того, що за участю тіл скоєно було людьми доброго чи злого протягом земного життя: «бо всім нам належить стати перед судом Христовим, щоб кожному одержати згідно з тим, що він робив, живучи в тілі, добре або лихе» (2Кор. 5: 10). Надважливе значення надається словом Божим про природу душі. Під час створення душі Бог нічого не взяв для неї від землі, а наділив нею людину одним Своїм творчим подихом. Це ясно показує, що, на думку слова Божого, душа людська є сутність, абсолютно відмінна від тіла і від всього матеріального і стихійного, має природу не земну, а небесну: «Людська душа значно вища по своїй сутності, по відношенню до душі тварини. Бо може володіти вищими дарами Святого Духа» [Лука Войно-Ясенецький, свт., 2011, с. 63].

Незаперечну перевагу душі людської порівняно з усім земним висловив Господь Ісус Христос в словах: «Яка бо користь людині, якщо вона здобуде весь світ, а душу свою занепасть? Або що дасть людина взамін за душу свою?» (Мф. 16:26). Тому Господь наставляв своїх учнів: «І не бійтеся тих, що вбивають тіло, а душі не можуть убити; але бійтеся більше Того, Хто може і душу, і тіло погубити в геєні» (Мф. 10:28).

Людина носить образ Божий у вищих властивостях душі, особливо в її безсмерті, у вільній волі, в розумі, в здатності до чистої безкорисливої любові. Перш за все, образ Божий потрібно бачити тільки в душі, а не в тілі. Бог за природою Своєю є найчистіший Дух, що не наділений жодним тілом і не причетний до матеріального. Тому поняття образу Божого може ставитися

тільки до нематеріальної душі, це попередження вважають за потрібне зробити багато Отців Церкви.

Преподобний Макарій Великий писав: «Як небо і землю створив Бог для проживання людині, так тіло і душу людини створив Він на оселю Собі, щоб вселитися і спочиваючи в тілі його, як в оселі Своїй, маючи за прекрасну наречену кохану душу, створену за образом Його. Як чоловік ретельно збирає до свого дому всякі блага, так і Господь в оселі Своїй, тобто душі і тілі, збирає і складає багатство духу» [Макарій Египетский, свт., 1994, с. 205].

У Святому Писанні духовне начало в людині протилежне тілу і позначається двома майже рівнозначними термінами «дух» і «душа». Вживання слова «дух» замість «душа» або обох термінів в одному і тому ж значенні читаємо, зокрема у апостола Павла. Це підтверджують порівняння двох текстів: «Отже, прославляйте Бога в тілах ваших і в душах ваших, які є Божі.» (1Кор. 6:20) і: «...очистьмо себе від усякої скверни плоті і духу, творячи святиню в страхіві Божому» (2Кор. 7: 1). Одночасно в писаннях апостола є два місця, де поряд з душею згадується ще й дух, це дає привід поставити питання, чи не вказує апостол на те, що в людській природі не тільки душа, але й дух є складовою частиною цієї природи. І в писаннях деяких святих Отців, особливо в аскетичних творах, є відмінність душі і духу.

У апостола Павла в одному місці в посланні до Євреїв написано: «Бо слово Боже живе і дійове, та гостріше від усякого меча двосічного: воно проникає до розділення душі й духу, суглобів і м'язів, і судить помисли й наміри сердечні.» (Євр. 4:12). В іншому тексті у посланні до Солунян: «... і ваш дух, і душа, і тіло у всій цілості нехай збережеться непорочно на пришествя Господа нашого Ісуса Христа.» (1Сол. 5:23). Зрозуміло, що в першому варіанті під духом вважається не окрема і незалежна від душі субстанція, а тільки внутрішня, найпотемніша сторона душі, як потемна частина душевного єства людини. Що стосується другого, то тут, мабуть, під

духом мається на увазі той особливий високий стан таємної частини душі, який твориться під впливом благодаті Духа Святого в християнина: «У людині є розум слово і дух, і ні розум не буває без слова, ні слово без духу, а завжди є і одне в одному, і самі по собі. Розум говорить за допомогою слова, і слово являється за допомогою духу» [Добротолубіє, 2009, т.2., с. 202].

Це той дух, про який в інших місцях тексту Апостол говорить: «Духа не вгашайте» (1Сол. 5:19), «...духом палайте» (Рим. 12:11). Таким чином, апостол має тут на увазі не всіх взагалі людей, а одних тільки християн або віруючих. У цьому сенсі бачимо у апостола протиставлення людини «духовної» людині «душевній» або плотській, наприклад: «Душевна людина не приймає того, що від Духа Божого, бо вона вважає це безумством; і не може зрозуміти, тому що про це треба судити духовно. Духовний же судить про все, а про нього ніхто не може судити» (1Кор. 2: 14-15). Духовна людина має душу, але, будучи відродженою, плекаючи в собі насіння благодаті, зростає і приносить плоди духу. Із-за нехтування свого духовного життя і духовна людина може опуститися до плотської, або душевної, коли робить непослух: «Як на тебе прийде випробовування, не звинувачуй того через кого воно прийшло, а шукай для чого воно прийшло і знайдеш виправлення» [Добротолубіє, 2009, т.3, с. 195]. «Невже ви такі нерозумні, що, почавши духом, закінчуєте тепер плоттю» (Гал. 3:3).

Також в апостольських посланнях читаємо: «Нам же Бог відкрив це Духом Своїм; бо Дух усе досліджує, і глибини Божі. Бо хто з людей знає, що є в людині, крім духа людського, який живе в ній? Так і Божого ніхто не знає, крім Духа Божого. Ми ж прийняли не духа світу цього, а Духа від Бога, щоб знати дароване нам від Бога» (1Кор. 2:10-12). Тут слово «досліджує» означає не незнання, а точне знання, таке ж висловлювання він вживає і про Бога, коли говорить: «А Той, Хто випробовує серця, знає, яка думка в Духа, тому що Він заступається за святих із волі Божої» (Рим. 8:27). Сказавши про досконале знання Духа, показавши, що воно дорівнює знанню Божому, як і знання людини про саму себе, і, довівши, що ми пізнали все від Нього і не

інакше, як від Нього, він продовжує: «Сповідасмо вам вивченими словами не від людської мудрости, а вивченими від Духа Святого, порівнюючи духовне з духовним» (1Кор. 2:13).

Незаперечну перевагу душі людської порівняно з усім земним висловив Ісус Христос, що душа людини має більшу цінність за весь створений Богом світ: «бо яка користь людині, якщо вона здобуде весь світ, а душу свою занапастить? Або що дасть людина взамін за душу свою?» (Мф. 16:26).

3.4 Знання і свобода волі

Ми говоримо і про нашу душу, і про блага, потрібні для душі, і про те, для чого ми створені, і яка спіткає нас доля, коли відійдемо звідси, і яким буде тоді наш стан. Але, щоб завершити розділ про людину, дамо відповідь на запитання, про свободу вибору і на чому цей вибір базувався.

Вище згадували про дерево, чи від нього Адам отримав знання добра і зла, чи мав це знання ще до того, як скуштував його плоду. Ми впевнено тепер можемо сказати, що він мав це знання ще до скуштування. Якби він не знав, що таке добро, то був би не розумніший за тварин. Якби він не мав знання, то нічого не вартував би і був би нікчемнішим за всіх інших. Набагато краще було для нього жити в темряві, втратити зір, позбутися світла, ніж не знати, що є добро. Якщо відняти ці знання у нас, то піде обертом все наше життя, і в усьому станеться великий безлад. Адже в тому і полягає відмінність наша від безсловесних і перевага наша над тваринами, бо нам відомі пристрасть і чесноти, знаємо зло і добро: «І ми маємо бачити невимовне Боже людини і в тому, що Адам порушив заповідь, а Господь який долає добротою наші гріхи, не відняв у нього всю честь і не повністю позбавив його панування» [Іоан Золотоустий, свт., 2010, т.4, кн.1, с. 83].

Удостоєний таких переваг, як створення за образом і подобою й інших благодіянь, він не міг бути позбавлений головного блага. Добра і зла не знають тільки ті, які за своєю природою не мають розуму, а Адам мав велику мудрість. Він, сповнений був духовної мудрості, «привів», сказано, Бог до людини звірів, «...щоб бачити, як вона назве їх, і щоб, як назве людина всяку

душу живу, так і було ім'я їй» (Бут. 2:19). Виходить, якою мудрістю володів той, хто міг дати імена і до того ж власні настільки багатом різноманітним породам тварин, плазунів і птахів. Сам Бог так прийняв це наречення імен, що не змінив їх і навіть після гріхопадіння Адама. Отже, зрозуміло він знав, що є добро, «тому зі сказаного видно, що людина спочатку мала над тваринами цілковиту владу» [Іоан Золотоустий, свт., 2010, т.4, кн.1, с. 83].

Коли ж Бог привів до Адама дружину, то той побачивши її, одразу зрозумів, що вона однієї з ним природи, «І сказав чоловік: ось, це кістка від кісток моїх і плоть від плоті моєї; вона буде зватися жінкою, бо взята від чоловіка [свого]» (Бут. 2:23). Це доводить, що Адам до скуштування плоду від дерева знав добро, бо виявив велику мудрість в тому, що дав імена звірам, в тому, що розпізнав свою дружину, також в тому, що сказав він про шлюб, про народження дітей, про батька і матір: «Тому залишить чоловік батька свого і матір свою і пристане до жінки своєї; і стануть [два] однією плоттю» (Бут. 2:24). Зрозуміло, тим, хто не знає добра, ніхто не дає заповіді і закону про те, що робити і чого не робити. Потрібно ще нагадати, чому це дерево названо деревом пізнання добра і зла, якщо людина не від нього отримала це знання. Важливо знати, чому воно носить таку назву. Диявол сказав: «Того дня, коли ви з'їсте їх, розкриються очі ваші, і ви будете, як боги, що знають добро і зло» (Бут. 3:5).

Так сказав ворог людини, але вони не стали богами, бо диявол брехун і не говорить нічого правдивого: «...бо істини немає в ньому. Коли він говорить неправду, від себе говорить, бо він не правдомовець і батько неправди» (Ін. 8:44). Проаналізуємо, чому дерево називається пізнанням добра і зла. Спочатку розглянемо, що таке добро і зло. Добро – це є послух, а зло – непослух. Тому названо так дерево пізнання добра і зла: «Але добро, як і зло, прабатьки могли відрізнити тому, що вищою керуючою силою душі людини є розум. Святий Григорій Ниський, називає розум силою духовною і мислячою, творячою і споглядаючою речі, зі здатністю панування» [Мартынов А., 1886, с. 229].

«І заповів Господь Бог людині, сказавши: від усякого дерева в саду ти будеш їсти, а від дерева пізнання добра і зла не їж від нього, бо в той день, коли ти з'їси від нього, смертю помреш.» (Бут. 2:16-17). Що погано, це ми знаємо і до звершення дії, більше ж дізнаємося після її звершення, а найбільше, коли піддаємося покаранню. Таким же чином і Адам знав, що слухняність – добро, а непослух – зло, а ще краще зрозумів, коли скуштував від дерева, за що вигнаний був з раю і позбувся блаженства. Коли він отримав покарання за те, що всупереч божественному недозволу скуштував від забороненого плоду, то покарання ще раз довело, яке зло буває від непослуху Богові, і яке добро, коли є покоря. Тому і називається це дерево «деревом пізнання добра і зла», не тому, що мало пізнання добра і зла, а тому, що воно послужило доказом на слухняність і неслухняність: « Бо особистого досвіду у входження у зло у Адама не було, але здатність відрізнити те, що наближає до Господа і що віддаляє, була» [Давиденков О., прот., 2017, 326].

Що ж до свободи, – то це одна з властивостей душі. І тому свою долю людина визначає своїм свободним вибором. Зауважмо, як у Біблії зазначено основне правило причини і наслідку: «Не обманюйте себе: Бог осміяний бути не може. Що посіє людина, те й пожне» (Гал. 6:7). Ця цитата є аксіомою, тут не потрібні жодні докази. Отже, якщо ми пожинаємо, що сіємо, то чи не очевидно, що ми самі відповідальні за наслідки того, що трапляється з нами. З цього випливає, що сліпа доля не приймає жодних рішень у житті людини, а ми самі свободою вибору даною нам від Господа. Що це дійсно так доводить такий текст Писання: «Життя і смерть запропонував я тобі, благословення і прокляття. І ти вибери життя, щоб жив ти та насіння твоє, щоб любити Господа, [Господа, НМ], Бога твого, щоб слухатися голосу Його та щоб линути до Нього; бо ж Він життя твоє, і довгота днів твоїх» (Втор. 30:19, 20). Чому Сам Господь спонукає нас обирати життя, тому, що є інше, є смерть. А Господь хоче, щоб ми жили, тому і попускає, бо нам дана була можливість вибору. Хоча часто вибір людині дається дуже важко: «Не лише

щодо справ, а і до віри Господь зберіг людині свободу» [Ириной Лионский, свт., 2008, с. 439]. «...а вірою вашою нехай буде вам» (Мф. 9:29).

Тому і Сам Господь наш Ісус Христос сказав: «Хто ж витерпить до кінця, той спасеться» (Мф. 24:13) і додав: «Намагайтеся увійти через вузькі ворота, бо кажу вам багато буде таких, які намагатимуться увійти, і не зможуть» (Лк. 13:24). Як говорив псалмоспівець Давид, «Бо знає Господь путь праведних, а путь нечестивих загине» (Пс. 1:5-6).

Але настає черга людини. Ніби якась внутрішня дія відбувається в Самому Богові, якась внутрішня рада, що завершується висновком: «Створімо». Біблійна оповідь ніби збивається з ритму і завмирає. Про цей епізод біблійної розповіді говорять як про акт творчої паузи. Світ, яким він був до появи людини, був монологічним, в ньому не було нічого, що не залежало б від волі Творця. Але той образ, який Творець хоче надати людині, включає в себе свободу. Це означає, що в світі з'являється буття, яке не залежить від Бога. Бог обмежує свою всемогутність, створюючи в бутті таку сферу, куди Він сам не може увійти без стуку: «Ось, стою при дверях і стукаю; якщо хто почує голос Мій і відчинить двері, увійду до нього, і буду вечеряти з ним, і він зі Мною» (Одкр. 3:20).

Таким чином у світ входить вся непередбачуваність особистісного і люблячого діалогу. Своєю рукою Бог створив у острівцець, в якому він відмовляється правити безпосередньо, біля дверей якого Його воля завмирає в очікуванні, коли її туди допустить людина: «Все може Бог, крім одного, врятувати людину, яка сама того не бажає, тобто Бог стає безсилим перед людською свободою» [Кураев А., дияк., 2005, с. 78].

У цьому розділі і підрозділі зокрема, ми розглянули, що є людина, вказали на властивості душі, якими вона володіє, вказали і на те, що у людині образ і подоба Божа. І найголовніше це те, що людина вінець творіння. Весь цей розділ допоможе нам зрозуміти у подальшому дослідженні, гріх і його сутність, так, як людина є одне з Божих творінь, яке недивлячись на її високе прзначення, стає початком гріха і зла на землі.

РОЗДІЛ 4. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ГРІХОПАДІННЯ

4.1 Природа ангелів і походження зла

Проаналізувавши, хто є людина, її природу і призначення, висвітлимо питання появи зла на землі і, зокрема заглянемо у світ ангельський. Ім'я Ангел означає посланник чи вісник і, на думку ще древніх вчителів церкви, це ім'я посади, а не природи. Тому не дивно, якщо в писанні воно присвоюється різним посланцям Всевишнього, котрим сповіщали або корті сповіщали волю Його. Так в Старому Завіті воно приписується і самому Месії, який називається не просто Ангелом, але Ангелом Завіту: «Ось, Я посилаю ангела Мого, і він приготує путь переді Мною, і несподівано прийде у храм Свій Господь, Якого ви шукаєте, і ангел завіту, Якого ви бажаєте; ось, Він іде...» (Мал. 3:1). І Мойсею: «і воззвали ми до Господа, і почув Він голос наш, і послав ангела, і вивів нас з Єгипту...» (Чис. 20:16) та іншим пророкам. А в Новому Завіті ангелом називали і Предтечу Спасителя: «Цей бо є той, про якого написано: ось Я посилаю ангела Мого перед лицем Твоїм, який приготує дорогу Твою перед Тобою» (Мф. 11:10). Так називали і предстоятелів церков: «...сім зірок — це ангели семи Церков; а сім світильників, які ти бачив, це сім Церков» (Одкр. 1:20).

Але в основному розумінні ангелами називаються в писанні істоти особливого роду, відмінні від Бога і від людини, істоти духовні, реальні, а не уявні: «Господь зволив зробити ангелів знаряддям Свого промислу, щодо світу і людей» [Нідзельський І., прот., 2005, с. 145].

Наведемо кілька прикладів зі Старого Завіту, зокрема видіння патріарха Якова, де розповідається: «І побачив сон: ось, ліствиця стоїть на землі, а верх її торкається неба; і ось, ангели Божі піднімаються і сходять по ній. 13 І ось, Господь стоїть на ній і промовляє: Я Господь, Бог Авраама, отця твого, і Бог Ісаака; [не бійся]. Землю, на якій ти лежиш, Я дам тобі і твоєму потомству» (Бут. 28:12-13). Тут ангели чітко відрізняються від Бога і від людини, і хоча це видіння було уві сні, але так само вони повинні бути

визнані за істоти дійсні, як і Бог, що з'явився разом з ними, бо і сам сон Якова трапився від промислу Божого.

У книзі Іова читаємо: «Чи людина праведніша за Бога? і чи людина чистіша за Творця свого? Ось, Він і слугам Своїм не довіряє і в ангелах Своїх убачає недоліки»(Іов. 4: 17-18). Тут також відрізняються ангели і від Бога, і від людини, і представляються за природою вищими людини. Тому неможливо було б зробити це порівняння, якби ангели насправді не існували. Псалмопівець робить подібне порівняння між людиною і ангелами, тільки більш переконливими словами: «то що? є людина, що Ти пам'ятаєш про неї, і син людський, що Ти опікуєшся ним? Ти створив його мало чим меншим за ангелів, славою й честю увінчав його» (Пс. 8: 5-6). «Хоча ім'я ангелів, як ми помітили, присвоюється іноді і пророкам, але у звичному значенні ангели ясно відрізняються від пророків. Ангели так само пророкам, як і людям, від імені Всевишнього сповіщають волю Його» [Макарий (Булгаков), митр., 1883, с. 379-380].

Писання оповідає про ангела пророка Іллі: «Тоді ангел Господній сказав Іллі фесвитянину: встань, піди назустріч посланим від царя Самарійського і скажи їм: хіба немає Бога в Ізраїлі, що ви йдете запитувати Веельзевула,- божество аккаронське» (4Цар. 1:3).

Зображуючи творіння світу, Мойсей не вказав ясно про походження ангелів, і на це, як вважали Святі Отці Церкви, є дві причин. Перша – тому що внаслідок нездатності тодішніх юдеїв підніматися до предметів надприродних, Мойсей мав на увазі накреслити перед своїми одноплемінниками історію лише світу видимого. Метою було навчити їх принаймні завдяки доступним їм предметам, пізнавати справжню причину всього існуючого. А другою причиною вважали те, що небезпечно було говорити з ясністю про буття вищих, духовних істот таким людям, які ще не досить були міцними в істині єдності Божої і схильні були впадати в багатобожжя та ідолопоклонство. Незважаючи на замовчування Мойсея про створення Богом ангелів, істина ця, безсумнівно, проповідується в Слові

Божому: «[І сказав Ездра:] Ти, Господи, єдиний, Ти створив небо, небеса небес і все воїнство їх, землю і все, що на ній, моря й усе, що в них, і Ти живиш усе це, і небесні воїнства Тобі поклоняються» (Неєм. 9:6)

Тут під назвою, «все воїнство їх», тобто небес, яке створеного Богом, йдеться про ангелів, які дійсно називаються цим словом в Святому Писанні. І зображуються оточуючими престол Всевишнього і поклоняються Йому: «І всі ангели стояли навколо престолу і старців, і чотирьох тварин і впали перед престолом на лиця свої, і поклонилися Богові» (Одкр. 7:11). «Особливо близькі ангели до роду людського, а з появою Спасителя, зображаються такими, що беруть участь у звершенні Ним справи викуплення» [Нідзельський І., прот., 2005, с. 146].

За своєю природою ангели духи безтілесні, більш досконалі, ніж душа людська, але обмежені в просторі і могутності. Часом приписуються їм істотні властивості духу, розум і воля, згадуючи про бажання їхні проникнути у таємницю нашого спасіння: «Їм же було відкрито, що не їм самим, а нам служило те, що нині проповідане вам Духом Святим через благовісників, посланих із неба, у що бажають проникнути ангели» (1Петр. 1:12). Також у Святому Писанні сказано про невідання ними останнього дня світу «Про день же той або про годину ніхто не знає: ні ангели небесні, ні Син, а тільки Отець» (Мк. 13:32). Тому згідно з цим: «Святі Отці і вчителі Церкви, за винятком одного або двох, одностайно визнавали ангелів істотами, вищими людини, і приписували їм більше відання, більшу могутність. Але слідом за Святим Письмом стверджували, що і відання і могутність ангелів обмежені, що ангели не знають цілком ні Бога, ні серця людського, ні майбутнього випадкового, ні таємниці нашого викуплення, що вони не в змозі самі творити чудес» [Макарий (Булгаков), митр., 1883, с. 389].

«І відбулася на небі війна: Михаїл і ангели його воювали проти дракона, і дракон і ангели його воювали проти них, та не встояли, і не знайшлося вже місця для них на небі. І скинутий був великий дракон, древній

змій, званий дияволом і сатаною, що спокушає всю вселенну, скинутий на землю, і ангели його скинуті з ним» (Одкр. 12:7-9). Писання дуже скупо подає про падіння ангелів, тому що подробиці цього падіння не мають безпосереднього відношення до справи нашого спасіння. Тому Писання обмежується лише деякими загальними вказівками цілком достатніми, щоб переконатися в тому, що спочатку ці духи були істотами добрими, а потім з власної волі відпали від Бога. Апостол Юда говорить, що Бог: «і ангелів, які не зберегли своєї гідності, але залишили своє житло, Він зберігає у вічних кайданах, під темрявою на суд великого дня» (Іуд. 6). Сам Господь Ісус Христос говорить: «...Я бачив сатану, що, як блискавка, впав з неба» (Лк. 10:18). «Бог прикрасивши своє творіння дарував йому життя у раю, Але було дано і закон стриманості, як привід не забувати про владика. Але не був спокійний той нечестивий Богу звір. Я думаю ти говориш про сатану, який на зразок блискавки був скинутий з небесних кіл» [Кирило Олександрійський, свт., 2014. с.140].

Яка кількість занепалих духів, ми не знаємо, також як не знаємо, яка кількість ангелів взагалі, і не знаємо ми, як співвідноситься їх число з числом ангелів добрих. Тому саме диявол є начальником зла і гріха у світі: «Хто чинить гріх, той від диявола, бо спочатку диявол згрішив... » (1Ін. 3:8). А причиною падіння ангелів є гордість, про це йдеться в книзі Сираха: «бо початок гріха — гордість...» (Сир. 10:15). Стан духів після падіння у Лоського описується так: «Позиція Люцифера оголює перед нами корінь усякого гріха, тобто гордість, яка є бунт проти Бога. Той, хто перший був визнаний до Обоження за благодаттю, захотів бути богом сам по собі. Корінь гріха це є спрага само Обоження, ненависть до благодаті. Залишаючись незалежним від Бога в самому своєму бутті, бо буття його створено Богом, бунтівний дух починає ненавидіти буття, їм опановує шалена пристрасть до знищення, спрага якогось немислимого небуття. Але відкритим для нього залишається тільки світ земний, тому він намагається зруйнувати в ньому Божественний план, знищити творіння його. [Лосский В., 2010, с. 374].

Основне почуття злих сил у ставленні до Бога і Його творіння є ненависть, а стросовно до людини – заздрість: «але заздрістю диявола ввійшла у світ смерть, і зазнають її ті, що належать до наділу його» (Прем. 2:24). «Оскільки правда попустила змієві жалити у п'яту, то милосердя за допомогою Хреста прославило п'яту» [Єфрем Сирін, прп., 2015, т.4, с. 435].

Воля відпавших духів спрямована тільки до зла, хоча вони і зберігають формальну свободу, і з багатого переліку зла вони можуть вибрати якесь одне, але вибирати між добром і злом вони вже нездатні. У книгах старозавітніх розповідається багато про скинутого з неба диявола, коли були перед Божим лицем ангели Божі, був разом з ними і він. Також докладно описуються ті всілякі лиха, якими спокушав диявол праведного Іова по допущенню Вседержителя: «І був день, коли прийшли сини Божі стати перед Господом; між ними прийшов і сатана. І сказав Господь сатані: звідки ти прийшов? І відповів сатана Господу і сказав: я ходив по землі й обійшов її. І сказав Господь сатані: чи звернув ти увагу твою на раба Мого Іова? бо немає такого, як він, на землі: чоловік непорочний, справедливий, богобоязкий і віддаляється від зла» (Іов. 1: 6-8).

Нарешті, Премудрий Соломон засвідчує: «Але заздрістю диявола ввійшла у світ смерть, і зазнають її ті, що належать до наділу його» (Прем. 2:24). У всіх цих випадках, особливо ж у першому і в двох останніх, потрібно розуміти диявола як істоту особистісну і діяльну. Та й апостол Яків теж підтверджує цю думку: «Ти віруєш, що Бог єдиний: добре робиш; та й біси вірують і тремтять» (Як. 2:9). «Господь не хоче лишити своє творіння вічних благ, для яких воно створено, тому без всякого сумніву може звершити спасіння відпавших від нього тварей. Як воно вже не є можливе для падших ангелів, то залишилось можливим для людини, у якій образ Божий спотворився, але не знищений цілком» [Виноградов Н., свщ., 1887, с. 398].

Ставлення Бога до злих духів лаконічно можна сформулювати двома словами: попускає і обмежує. Чому Бог допускає злим духам діяти у світі й спокушати людей? Бог не знищив стародавнього спокусника через велике

підкування про нас, бо якби лукавий опановував нами насильно, то тоді б це питання мало деяку ґрунтовність. Але так як він не має такої сили, а може тільки до себе прихилити нас, тоді як ми можемо і не прихилитися, а це засоби для досягнення вінців. Диявол злий для себе, а не для нас, тому що якщо ми захочемо, можемо придбати для себе багато і добра, звичайно, проти його волі. Коли він тривожить нас, ми усвідомлюючи це, пізнаємо самих себе і з більшою ретельністю наворачтаємося до Бога.

Ознайомившись з вченням про світ ангельський і про супротив Богові деяких із них, можемо краще розуміти обставини, які призвели і до падіння пратців. Також дізнаємось, що не забираючи свободи дії занепалих духів, Бог проте її обмежує, це означає те, що людина може протистояти злу. Хоча за своєю природою ангели, мають неосяжну могутність. Найменший з них міг би знищити землю, якби Божественна благодать не робила б безсилою їхню ненависть проти Божого творіння.

4.2 Роль жінки в контексті гріхопадіння

Якщо б Господь призначив жінці панувати над чоловіком, то створив би її із голови. Якщо б захотів зробити рабинею, то створив би її з ноги. Але так як Господь призначив жінці бути помічницею і супутницею, то створив її з ребра. Спробуємо визначити, призначення жінки і її відмінності від чоловіка, та участь матері всіх на землі у процесі втрати людиною блаженного стану. Треба було б також зауважити, що значення слова ребро давньоєврейською мовою більш ємке, ніж в українській, це і частина, і межа, і навіть кістка, яка зберігає і захищає життя.

Словами ж: «І створив Бог Людину за образом Своїм, за образом Божим створив її; чоловіка і жінку створив їх» (Бут. 1:27). «Мойсей дає знати, що Єва вже була в Адамі, в тім ребрі яке взяте від Адама. Хоча Єва була в ньому не по розуму, але по тілу, однак же й не по тілу тільки, але і по душі, і по духу, бо Бог нічого не додав до взятого від Адама ребра, крім краси і зовнішнього образу. Оскільки ж в самім ребрі вміщалося все, що потрібно

було для створення з нього Єви, то справедливо сказано: «чоловіка і жінку сотворив їх» [Ефрем Сирич, прп., 1994, с. 226].

Невипадково жінка створена не з того ж пороку, з якого створений Адам, але з ребра самого Адама, а для того щоб ми знали, що в чоловікові і жінці одна тілесна природа і що джерело людського роду єдине. Тому на початку не були створені обоє одночасно чоловік з жінкою, як і не два чоловіки, і не дві жінки, але спочатку чоловік, а вже з нього жінка. Бажаючи, щоб людська природа була єдиною, Бог створив людину з єдиного початку, усунувши можливість існування багатьох і несхожих природ. І сказав Бог: «... створімо йому помічника, за його подобою» (Бут. 2:18).

Чоловік і дружина створені, як ми бачимо (Бут. 1:27), в один і той же день, шостий. Але слово Боже вселяє нам розуміти перевагу чоловічої статі перед жіночою вже в тому, що чоловік створений першим. Апостол Павло говорить у посланні до Тимофія: «А навчати жінці не дозволяю, ані панувати над чоловіком, а бути в безмовності. Бо спершу був створений Адам, а потім Єва» (1Тим. 2:12-13). Втім, поки не створена була жінка, Бог бачив, «...не добре бути чоловікові одному; створімо йому помічника, за його подобою» (Бут. 2:18). «Господь визнав незручним життя Адама насамоті, із передбачення, що сам Адам при огляді тварин, як побачимо після, відчує цю незручність і відчує потребу в співжитті з істотою, подібною до нього. І так як задоволення цієї потреби збігалось з наміром Божим поширити рід людський, то Господь створив для Адама помічника по ньому» [Виссарион (Нечаев), еп., 1894, с. 37].

Тому й сказано у Апостола: «Жінка не володіє своїм тілом, а чоловік; також і чоловік не володіє своїм тілом, а жінка» (1Кор. 7:4). І це не є тільки звичай або закон людський, це настанова Божа. Слова: « Він сказав їм у відповідь: чи не читали ви, що Той, Хто створив на початку, чоловіком і жінкою створив їх? І сказав: заради цього залишить чоловік батька свого й матір і з'єднається з жінкою своєю, і будуть обоє однією плоттю» (Мф. 19:4-5). Бачимо якого важливого значення цим словам надає Син Божий, за Його

свідченням, ці слова прорік сам Господь Отець через Адама або через Мойсея, все одно через кого, бо суть є втім, що сам Творець встановив нерозривні взаємини між чоловіком і жінкою.

Ось те творіння, яке шукав Адам, інше його я, але, тим не менш, відмінне від нього. Отже, дружина – це друг, дарований Богом чоловіку. Вона своєю участю в його блаженстві, своєю любов'ю повинна зробити це блаженство повним, її покликанням є любов. Цьому покликанню відповідає і те місце, яке призначене жінці Самим Богом. Місце це не принизливе для жінки. Вона не нижче чоловіка, тому що вона не тільки помічниця чоловікові, а й подібна йому, і тільки на умовах рівності може надати йому допомогу, якої він потребує. «Однак же місце це другорядне, залежне, дружина створена після чоловіка, створена для чоловіка. Як взята від нього, вона «кістка від кістки його, плоть від плоті його» (Бут. 2:21), і настільки тісно поєднана з ним, що він не може принизити її, не принижуючи самого себе. У той же час, як створена із його ребра, вона йому зобов'язана і світлом котрим насолоджується, і іменем котре носить» [Соколов Д., прот., 1862, с. 9].

«Що за образом Божим створені чоловік і жінка, то у цьому можемо побачити основу суверенного права жінки. Той факт, що Господь не дав чоловікові влади до тих пір, поки поруч з ним не стала жінка, свідчить про її важливу роль. Велика істина не в тому, що вона створена із ребра Адама, а в тому, що Господь створив її і покликав до життя її жіночу природу. Також чоловік і жінка були створені один для одного, і поки вони не разом, то не виконують замислу Божого» [Дин Э., 1995, с. 11- 12].

Якщо ж виникає питання, для чого повинна була з'явитися ця помічниця, то найбільш ймовірніша відповідь може нам видаватися та, що вона з'явилася заради народження дітей. Подібно до того, як земля служить помічницею насінню, щоб від обох їх разом народжувалися кущі і чагарники. Про це сказано і при першопочатковому створенні речей: «І створив Бог Людину за образом Своїм, за образом Божим створив її, чоловіка і жінку

створив їх. І благословив їх Бог, і сказав їм Бог: «плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, і володійте нею...» (Бут. 1: 27-28). Ця ідея створення і з'єднання чоловіка і жінки, а також і благословення наповнити землю, залишилася і після гріха людини, і після покарання, і завдяки їм земля стала наповнена людьми, що володіють нею.

Чому ж вони вступили в інтимні відносини тільки після вигнання з раю, це зрозуміло, бо після створення жінки, ще до часу, коли прабатьки дозріли до стану народження дітей, трапився той злочин, за який вони, будучи засуджені на смерть, вигнані були з раю. Бо писання не визначає, скільки пройшло часу від їхнього переступу заповіді до народження від них Каїна. Можна сказати і так, що в раю Сам Бог ще не дозволяв їм інтимних стосунків, хоча вони не мали в раю жодної тілесної похоті, яка могла б бути стимулом до непослуху плоті. А можливо, Господь не дозволяв цього тому, що влаштував все, за Своїм провидінням і без сумніву наперед знав їхнє падіння, після якого повинен був поширюватися смертний рід людський: «І були вони обоє нагі, Адам і дружина його, і не соромилися» (Бут. 1:25). «Так, як незадовго перед тим створені, вони не мали поняття про народження дітей, а належало їм спочатку дозріти і потім множитися. Єва вчинивши непослух і зробилася причиною смерті як для себе, так і для всього роду людського» [Иринея Лионский, свт., 2008, с. 310].

Вникаючи глибше в причину гріха, нещастя, божевілля, Соломон розуміє що причина ця знаходиться частково в жінці. Жінка пастка для чоловіка слабкого: «і знайшов я, що гіркіша за смерть жінка, тому що вона — сіть, і серце її — тенета, руки її — окуви; добрий перед Богом спасеться від неї, а грішник буде впійманий нею» (Еккл. 7:26). У Писанні можемо побачити, що в різні часи, старого і нового завітів, до жінки було неоднакове ставлення, і побутує думка що Писання, не принижує жінку, а строго ставиться до неї.

У посланні апостола Павла знаходимо: «Хочу також, щоб ви дізналися, що всякому чоловікові голова Христос; голова жінці — чоловік, а голова

Христу — Бог»: «Бо не чоловік від жінки, а жінка від чоловіка; і не чоловік був створений для жінки, а жінка для чоловіка» (1Кор. 11:3,8,9). Чому ж Павло чоловіка назвав образом Божим, а жінку образом чоловіка, тому що на початку вона була рівна по честі і удостоєна того ж права володіння: «...плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю, і володійте нею» (Бут. 1:28). Оскільки ж вона впала у гріх: «Від жінки початок гріха і через неї усі ми помираємо» (Сир. 25:27), то зменшене і ослаблене право її, і вона підпорядкована владі чоловіка, бо, «не Адам був спокушений; а жінка, спокусившись, вдалася до переступу» (1Тим. 2:14). Чому жінка не має бути вищою за чоловіка, писання пояснює, що спокусилася переконаннями змія жінка: «Значить, жінка за своєю натурою дуже слабохарактерна, податлива на обман і тому, їй не личить виступати в якості керівника чоловікові. «...чоловіка і жінку створив їх. І благословив їх Бог» (Бут 1:27,28). Це було творення в Серці Бога! Але в другому розділі Буття ми бачимо, що Бог створив чоловіка з пороку земного, потім шукав йому помічницю, але не зміг знайти. Бог приспав Адама, взяв його ребро, створив із нього жінку та привів її до Адама.

Саме тому в плоті немає рівноправ'я, а в Дусі всі рівні перед Богом. Якщо жінка у плотському світі намагається бути нарівні з чоловіком чи навіть вище чоловіка, тим самим вона робить нещасною не лише себе, але й всю свою сім'ю. Щастя жінки бути матір'ю, помічницею. Щастя жінки бути другою після чоловіка так само, як і щастя чоловіка бути другим після Христа! У Біблії немає незалежної жінки. Є або донька, або дружина, або вдова. Бачимо певну причетність жінки або до чоловіка, або ж до батька, і є ненормальним статус жінки у Християнському світі, коли жінка сама по собі. І, навпаки, прикрасою жінки є її покірливість: «Так колись і святі жінки, покладаючи надію на Бога, прикрашали себе, підкоряючись своїм чоловікам» (1Пет. 3:5). Тому краса жінки полягає у покірливості чоловіку, як і краса чоловіка у покірливості Христу. Та й взагалі щастя бути другим. Бути першим це від сатани, бо це він навчив людину бути першою, подібно Богу:

«... і ви будете, як боги, що знають добро і зло» (Бут. 3:5). «Але є достойною найвищої похвали, любові від дітей і чоловіка, це жінка мати, жінка котра шанує Божі Закони. Ще тому, що роль матері у Біблії найбільш почесна і відповідальна» [Білик А., 2009, с. 2-3].

І нарешті, те, що сталося у раю, тобто порушення заповіді, призвело не лише відділенням від Бога, а й стало причиною розриву єдиного цілого всередині людини. З цього моменту єдність «чоловік і жінка» розпадається на «чоловіче і жіноче», і так виникає тяжіння і відштовхування. Терміни, що виражають спілкування, стають термінами, що вказують на розділення. «Я дорівнює мій, належу собі, він дорівнює свій, належить собі». Як тільки руйнується спілкування, виникає свідомість панів і рабів. Усе готове для того, щоб чоловік сприймав жінку як об'єкт свого задоволення або деспотичної влади. Людина зникає з поля зору Бога, по ставленню до Бога вона в тіні і входить в свою ніч, тому Бог запитує: «...Де ти?» (Бут. 3:9). Елемент відчуження проникає в усі стосунки, цим елементом є відстань. Бути поряд, бачити особу іншого, все втрачається через відстань, і з тих пір, через всю історію, один невпинно говорить іншому: «... де ти?» [Евдокимов., П., 2015, с. 215].

Таким чином, дані біблійного Одкровення чітко показують, що поділ між чоловічим і жіночим не становить проблему фізіологічну або психологічну, але духовну; вона відноситься до основної таємниці, яка охоплює людську істоту в цілому. Ці речі потрібно розуміти як наслідок гріха. До того ж жінка має знати своє місце не у розумінні зневаги чоловіка, стосовно себе, але для того, щоб дозволити йому себе оберігати захищати і леліяти. Бо знову ж таки: «Від жінки початок гріха і через неї усі ми помираємо» (Сир. 25:27), тому чоловіки повинні оберігати її більше, чим зіницю ока, бо як вона впаде у гріх знову, то, як бачимо з практики, чоловік теж не вистоїть, а як вистоїть то це буде дуже важко, і забере багато зусиль, які можна б було направити в інше русло.

У підсумку цього підрозділу розуміємо влаштування жінки та її призначення, те творіння, яке шукав Адам, інше його я, але, тим не менш, відмінне від нього. Отже вона друг, дарований Богом чоловіку. Вона своєю участю в його блаженстві, своєю любов'ю повинна зробити це блаженство повним, її покликанням є любов, і народження дітей. Цьому покликанню відповідає і те місце, яке призначене жінці Самим Богом. Місце це не принизливе для жінки. Вона не нижче чоловіка, тому що вона не тільки помічниця чоловікові, а й подібна йому, і тільки на умовах рівності може надати йому допомогу, якої він потребує.

4.3 Непослух прабатьків

Адам у раю був самотній, не мав ні товариша, ні близької людини, ні родича, то Бог привів до нього для потіхи тварин. Отже, Адам отримував втіху від тварин, у тому числі одні доставляли задоволення голосом, інші служінням. Між багатьма мудрішим порівняно з усіма, як каже Писання, був змії: «Змії був хитрішим за всіх звірів польових, яких створив Господь Бог» (Бут. 3:1). До того ж Господь ще називає їх мудрими: «...будьте мудрі, як змії» (Мф. 10:16). «Тут, так би мовити, йдеться про зображення сучасного і майбутнього. З одного боку, могли представлятися вівці, що не мають пастуха, а з іншого – світ, повний гріха, злоби і ненависті, а щодо змії – це скоріше питання про обережність, яку вона проявляє, у час небезпеки» [Лопухин П., 1987, Т 3 с. 201].

Врешті ми розглянемо причини, які призвели наших прабатьків до гріхопадіння. У попередніх частинах нашої праці ми вже ознайомились з усіма розумними істотами, тобто людиною і ангелами, що значно полегшить зрозуміти що призвело до віддалення людини від Бога.

Отже, серед тих, що мають здібності наслідування змії був найдосконалішим, і серед тих, які служили – найближчим. Сьогодні ми змія уникаємо і відчуваємо до нього огиду. Таким спочатку він не був, а був другом людини і був найближчим. А зробив його ворогом вирок Божий: «...за те, що ти зробив це, проклятий ти перед усією худобою і перед усіма звірами

польовими; ти будеш ходити на череві твоїм, і будеш їсти прах у всі дні життя твого; і ворожнечу покладу між тобою і між жінкою, і між сіменем твоїм і між сіменем її...» (Бут. 3:14-15).

Як тварина, яка була наближена до людини, змії був зручним дияволу знаряддям для обману. Тому диявол говорить через змія, обманюючи Адама. До падіння Адам був повний мудрості, розуму і дару пророцтва. Отже, коли Бог привів до людини тварин, він, як мудрий і володіючий духом Божим, відчував властивість кожної. Так він звернув увагу і на змія як на тварину мудру, розуміючи за зовнішніми діями душевні порухи. А диявол помітив і мудрість змія, і думку про нього Адама, і тому говорив через нього, щоб Адам подумав, що змії будучи мудрим, зумів перейняти і людський голос. Писання ніде не сказало про те, що в ньому говорив диявол, так само і Мойсей розповів тільки історію. Апостол Павло, друга людина, яка побувала в раю, не відкидає вислови про змія і говорить: «Бо я турбуюся про вас ревністю Божою; тому що я заручив вас єдиному мужу, щоб представити Христу вас чистою дівою. Але боюся, щоб, як змії хитрістю обманув Єву, так і ваші уми щоб не пошкодились, ухилившись від простоти у Христі» (2Кор.11: 2-3).

Тут він наголошує, що змії, а не сказав, що диявол. Він був вірним слугою і учителем Писання і не хотів відкидати написане, щоб не применшити вагомості Писання, але висловив свою думку: «Але я знаю, каже він, що змії той не спокушає, а той, хто в ньому діяв, «змії був лише хитрішим і лукавішим за тварин, але у нього не було розуму, і людської мудрості» [Ефрем Сирий, прп., 1994, т.6, с. 236].

Так Павло як вірний служитель і страж Святого Письма, висловлюючи свою думку, не сказав інакше. Сам же Владика остаточно роз'яснив незрозуміле, щоб хто-небудь не вважав гріхом змія, а розумів хто діяв у змії. Христос тим юдеям, які сказали Йому, що вони від Бога, говорить так: «Якби Бог був Отець ваш, то ви любили б Мене, тому що Я вийшов і прийшов від Бога; бо Я не Сам від Себе прийшов, а Він послав Мене. Чому ви не

розумієте Моїх слів? Тому що не можете чути слова Мого. Ваш батько є диявол; і ви хочете виконувати похоті батька вашого. Він людиновбивцею був споконвіку і не стоїть в істині, бо істини немає в ньому. Коли він говорить неправду, від себе говорить, бо він не правдомовець і батько неправди» (Ін. 8:41-44). «Христос вказав на диявола і відразу ж нагадує: «Він, був душолюб споконвіку». «Так служитель витлумачив, як личить служителю, а Владика навчив як Владика, вказавши на того, хто вбив Адама. Христос не сказав хто був вбивця, але душолюб, оскільки диявол убив не одного Адама, а вбив через нього всіх людей» [Феофилакт Болгарский, блж., 2012, с. 680].

Христос розповів, що диявол є спокусник і брехун. Бо спитав, чи дійсно Бог заборонив споживати від всякого дерева в раю, але Господь сказав, що з кожного дерева їжте, крім одного. Коли, хто хоче зробити зло, посилається на потребу або на незнання, щоб не дати запідозрити свою підступність і ніби говорить, що не зовсім добре розчув. Жінка, вважаючи це за незнання, виправляє «плоди з дерев ми можемо їсти, тільки плодів з дерева, яке посеред раю, сказав Бог, не їжте їх і не доторкайтеся до них, щоб вам не померти» (Бут. 3:2-3).

З цього випливає, що у слухняності Богу вона стримується не стільки внутрішніми і моральними мотивами, а лише почуттям страху перед смертю. Диявол у подальшому говорить вже чисту брехню: «Ні, не вмрете ...» (Бут. 3:4), ніби вказуючи, що ваші побоювання втратити життя, засновані на божественній загрозі, абсолютно безпідставні і марні. Мабуть, диявол дізнався, чого не відав, і як не запідозрений в підступному намірі, каже, ні, не вмрете, «але знає Бог, що того дня, коли ви з'їсте їх, розкриються очі ваші, і ви будете, як боги» (Бут. 3:5).

Забороняючи споживати із дерева пізнання добра і зла, Господь ніби не дозволяє людині знати зло, але для чого забороняє знати добро? Зло завжди потрапляє у власні свої сіті і дає підстави для свого спростування. Це підтверджує і Соломон у своїх притчах: «Беззаконного уловлюють власні

беззаконня його, і в кайданах гріха свого він утримується» (Притч. 5:22). Тому не знання добра забороняє Бог, а хоче лише, щоб разом із знанням добра, не було знання зла. Так і Спаситель говорить: «Не можете служити Богові й мамоні» (Мф. 6:24). Тому Господь заборонив знати зло, щоб не змішувати знання його до добра: «Усе видиме і що є на землі і у морі, все те віддав Бог у владу Адаму і нащадкам його, бо знав, що рід наш мав розмножитись і людей мало бути безліч» [Симеон Новий Богослов, 2013, т.1, с. 357].

Для того Бог дав закон, дав і дерево в середині раю в нагадування, щоб Адам, отримавши панування, не забував, що сам під владою. Але людина була свята і немала потреби в жодному законі, бо для праведника закон не потрібен. Яка потреба в законі для святого, безпристрасного і чистого. Закон велить робити добро і не робити зла. Але Писання каже: «І побачив Бог усе, що Він створив, і ось, добре воно» (Бут. 1:31). Отже, оскільки все було добро, то яка була потреба людини у знанні, що добре і що недобре: «Він милостиво дав нам добро і створив нас подібними до нього, свободними людьми. Добро є покорятися Богу і вірити у Нього, і виконувати Його заповіді, і в цьому полягяє життя людини, а не покорятися Богові – зло, і в цьому смерть» [Приней Ліонський, еп., 2013, с. 459].

Бог не говорив не торкайтеся, бо дотик, дійсно не пов'язаний з небезпекою. Перші люди, маючи божественний розум і насолоджуючись усіма іншими плодами, вирішили самі для себе, Бог сказав лише не їжте від одного дерева, а ми навіть і не торкнемося його. Диявол, як знаряддя обману, скористався тим, що вроджене було людині. Бог, створюючи людину, разом з іншими знаннями, вклав у неї і пристрасне ставлення до Себе. Ось чому диявол, бачачи в людях це бажання сказав, будете як боги. Тому і бачимо, що жінку зваблює бажання бути рівною Богу, і вона, з свого боку, не обманює чоловіка, а переконує. Про це свідчить Павло: «І не Адам був спокушений; а жінка, спокусившись, вдалася до переступу» (1Тим .2:14).

Складність цього ще й в тому, що жінка через підступ вкушає, і після цього переконує і чоловіка, не бажаючи бути одна тільки злочинницею. Бог, викриваючи Адама, каже: «За те, що ти послухав голос жінки твоєї» (Бут. 3:17). Бог не сказав: «Так як ти взяв від дружини своєї», тому що Адам міг виправдовуватись, мовляв я не знав, не відав, звідки дружина принесла заборонений плід. Злочин чоловіка не в тому, що він був обманутий, а в тому, що був спокушений плодом.

Аналізуючи саму спокусу, Мойсей дає поняття про спокусника, яке необхідне для того, щоб зрозуміти його можливості визначити образ спокуси: «У спокусі ніхто не кажи: «Бог мене спокушає» бо Бог не спокушається злом і Сам не спокушає нікого» (Як. 1:13). «Не можна, навпаки, думати і того, щоб цей змії був тільки привид тварини, оскільки ясно порівнюється із звірами в полі. Отже, змії спокусник є справжній, але не просто тварина. Ним діє і управляє істота вищого роду, бо діє за допомогою розуму, але істота зла, бо дії направлені проти волі Божої до смерті людини і до власного покарання» [Зеньковський В., 2010, с. 99].

Це є та істота, яка за те, що звабила і спокусила людину, в Слові Божому називається давнім змієм, дияволом, сатаною (Одкр. 20:2; Зах. 3:1), душогубом споконвіку і батьком неправди (Ів. 8:44). Жодне творіння, отримавши таке визначення у Писанні, не може бути ділом рук Творця, тому потрібно розуміти, що воно зробилося таким через віддалення від Нього. Це і підтверджується Словом Божим, коли говориться про ангелів, що не зберегли початкового свого стану: «І ангелів, які не зберегли своєї гідності, але залишили своє житло» (Іуд. 1:6). Початок їхнього падіння дехто вважає заздрістю людині, «Але заздрістю диявола ввійшла у світ смерть» (Прем. 2:24). А деякі у гордості і ухиленні від любові Божої до самолюбства: «Як упав ти з неба, денниця, син зорі! розбився об землю, який топтав народи. А говорив у серці своєму: «Зійду на небо, вище за зірки Божі піднесу престіл мій і сяду на горі у зібранні богів, на краю півночі; зійду на висоти хмарні, буду подібний до Всевишнього» (Іс. 14:12-14).

Описуючи заздрість вже як наслідок падіння, Мойсей показує не саму сутність диявола, а його знаряддя спокуси, тому що мета Мойсея вказати на початок пошкодження людського єства. Це не дозволяє Мойсею входити у детальні і прикрі подробиці про властивості відпалих духів, бо він хотів представити спокусника саме в тому вигляді, якому він з'явився жінці. Хотів показати, що, незважаючи на цю личину, безчесну і підлу, він легко міг бути відкритий і пізнаний.

Диявол обирає таку зброю для більш зручної діяльності і приховування обману, а Бог допускає це для того, щоб людина в самому знарядді спокуси бачила образ обережності. Це полягало у тому, що змії є промовистим, і даремно це відносять до єства перебуваючих у раю тварин. Це було мистецтво диявола, який хотів привернути до себе Єву цікавістю і подивом. Втім, вона у цьому артистизмі могла б відчутти властивість істоти, яка ховається у чужому образі і не сміє бути у своєму: «Бо диявол, від якого стався гріх через гординю, відійшов від Бога і потім через заздрощі спокусив людину, котра перебувала там, звідки він сам упав» [Михаїл (Хороший), митр., 1992, с. 38].

Закон про заборону споживати від дерева пізнання добра і зла, Єва отримала від чоловіка. Тому вона більш властива для захоплення спокусою і в міркуванні про сутність того, хто говорить з нею, так і про речі, про які ведеться розмова. А ще тому, що жінка, будучи природно поставлена в залежність від чоловіка: «Бо спершу був створений Адам, а потім Єва» (1Тим. 2:12), то і могла вона бути слабшою, коли залишалася сама. Здається, без зайвих зусиль змогла б Єва відчутти неприродний стан змія, а тому навіть важко уявити, як вона зважилася вступити з ним у розмову. Але так зазвичай буває тоді, коли хитрість вже виявлена. Припустимо, що Єва здивована була надзвичайним явищем розмовляючого змія, але як гріха і зла ще не було, так не було і страху, і підозри. У той же час, увага її могла б зменшитись від хитрощів змія, і незабаром появитися думка, що його незвичайний стан є дія потаємної сили від споживання ним забороненого плоду: «Нарешті, може

бути, це явище і не здалося надзвичайним. Тоді, коли видимий світ, ще чистий і тонкий, і вільніше ще був для проникнення у нього світу невидимого, можливо не було надзвичайним те, щоб невидимі істоти приймали образи видимих створінь, щоб входити у відносини з людиною, мешканцем видимого світу» [Августин Аврелій, блж., 2006, с. 302-303].

Перші слова спокусника, як вони читаються в перекладі семидесяти, становлять вже наклеп на Бога. Але вони не можуть бути сприйняті у значенні непорозуміння, ніби змії дуже здивований тим, що відбувається, і тому запитує у жінки, чи справді Господь сказав: «Не їжте ні від якого дерева в раю» (Бут. 3:1). Тут бачимо, як диявол перекручує заповідь Господню, бо Господь сказав: «Від усякого дерева в саду ти будеш їсти, а від дерева пізнання добра і зла не їж від нього» (Бут. 2:16-17). «Таким чином, наклеп упадає не на Бога, але на Адама, що, мабуть, і узгоджується з підступністю спокусника. Бо коли б він виступив прямо проти Слова Божого, звинувачуючи Бога, то міг би жінку насторожити, але він перетворюється перед нею в світлого Ангела, в учителя істини і вводить її в сумнів про те, чи точно Боже Слово чула вона від чоловіка і не по марновірству чи утримується від споживання плоду» [Филарет (Дроздов), митр., 2004, с. 102-106ст].

Зовні дія гріхопадіння полягає у тому, що вона вкусила від плоду і їла. Щоб уявити це дійство гідним смерті, його треба розглядати в нерозривному зв'язку з внутрішнім налаштуванням до гріха, яке містить в собі невіра, непослух, невдячність, гордість проти Бога і неправильне використання всіх своїх властивостей. Гріховна дія жінки на деякий час залишається без відчутного наслідку, тому що отрута забороненого плоду поступово повинна була діяти в тілі або тому що дія совісті не відразу відчулася в душі сповненій чуттєвим задоволенням. Тим часом чоловік повторює вчинок жінки, свідком якого, тобо розмови її зі змієм, не був. Але небезпечнішою була розмова його з нею, настановленою змієм. Втім, чого бажав Адам, споживаючи від забороненого плоду, це показує докір Божий: «ось, Адам

став як один з Нас, знаючи добро і зло; і тепер як би не простяг він руки своєї, і не взяв також від дерева життя, і не з'їв, і не став жити вічно» (Бут. 3:22). Тобто він хотів знань і вічного життя. Різницею між гріхом чоловіка і гріхом жінки вважати можна те, що вона перша відкрила своє серце дияволу, а чоловік виступив проти безпосереднього веління Божого, «і головне те, що Адам лишив себе можливості подальшого життя у раю» [Виссарион (Нечаев) еп., 1894, Т 1. с. 59].

Це красномовно підтверджує вчення, що справді добро за своєю природою просте і єдине, і є чужим всякій подвійності, і поєднанню з протилежним. А зло різноманітне, іншим чимось визнається і іншим виявляється на практиці, а відання його, тобто пізнання на досвідом, робиться початком і причиною смерті й тління. Тому-то змії і вказує цей шкідливий плід гріха, не знайшовши явно того зла, який мав би в собі плід за своєю природою. Людина не звабилась би очевидним злом, але вбравши видимість якоюсь красою і зачарувавшись якимось чуттєвим задоволенням під час споживання, для єви заборонений плід виявився принадливим: «І побачила жінка, що дерево добре для їжі, і що воно приємне для очей і жадане» (Бут. 3:6). «І ця їжа для людей стала матір'ю смерті» [Лопухин П., 1987, Т 1. с. 25].

Отже, вона скуштувавши, не вмерла смертю, як сказав Бог, але і не стала богом, як говорив змії. Якби відкрилася її нагота, то Адам прийшов би в страх і не спожив би, і хоча не став би обвинуваченим, однак не був би і переможцем, як той хто не піддався спокусі. Бо в такому випадку Адам втримався б від споживання наготою дружини, а не любов'ю до Того, Хто дав заповідь, і не страхом Божим. Оскільки ж мало бути, щоб Адам на деякий час піддався спокусі від зваблення жінки, як і вона, була спокушувана обіцянкою змія. Тому, коли вона наблизилася до дерева і скуштувала плід його, не відкрилася нагота її. Коли ж звабила вона Адама, скуштував і він, тоді: «І розкрилися очі у них обох, і пізнали вони, що нагі...» (Бут. 3:7). Отже, їхні очі відкрилися, але не для того, щоб стати їм богами, як говорив змії, а

для того, щоб побачити наготу свою, чого і домагався ворог: «Тому ось що означає цей змішаний плід, за тлумаченням сенсу писання, за яким це дерево найменовано віданням добра і зла, тому що подібне шкідливості отрути, вкладеній у ній. Оскільки тішить почуття і здається добром, але від того, що губить того, хто доторкається, робиться найстрашнішим злом» [Левшун Л., 2018, с. 135].

Аналізуючи цей підрозділ, отримуємо знання і розуміння всіх тих процесів, які стали причиною гріхопадіння, і привели людство до того злиденного стану у якому воно знаходиться. Це допомагає краще зрозуміти і природу людини, яка через даний їй Богом закон мала постійно вдосконалюватися. Стають і більш зрозумілими процеси, які сприяли тому, що свободу вибору людина направила зовсім у інше русло, як і знання і розум і всі інші властивості душі, через які задрістю диявола у світ увійшла смерть.

4.4 Вигнання з раю через порушення заповіді

У останньому підрозділі даного розділу, ми розглянемо наслідки які спіткали прабатьків, після того, як у людині спотворився образ і подоба Божа. Людина втративши свій блаженний стан, і віддалившись від Господа сама уже не в змозі була подолати цей розрив. «І розкрилися очі у них обох, і пізнали вони, що нагі, і зшили вони фігове листя, і зробили собі оперезання" (Бут. 3:7). Отже, відкрилися у них чуттєві очі, які краще були б заплющені, щоб вони не відволікалися на всі боки і не заважали бачити душу. Вони ж до того часу були очима душі, і перед тим як затулені гріхом раділи Богу і Божому раю. Тому наш Спаситель, знаючи про оба види зору в нас, каже: «...На суд Я прийшов у світ цей, щоб незрячі бачили, а зрячі стали сліпими» (Ін. 9:39). «Сховав у плоті те, що важко було бачити очима, а те, що легко вбачалося думкою, показав відкрито. Бачити Його очима було важко, не чути Його вчення було легко. Не за те, що не побачили Його Божества, вони покарані, а за те, що не прийняли слів Його Божества» [Єфрем Сирін, прп., 2015, Т 4. с. 441].

Законодавець Мойсей описуючи історію створення жінки сказав: «І були вони обоє нагі, Адам і дружина його, і не соромилися» (Бут. 2:25). Не соромилися вони не тому, що не знали, що таке сором, і не тому, що були дітьми. Бо якби вони з'явилися дітьми, як кажуть деякі, то Писання не звертало б нашу увагу зайвий раз на те, що були вони нагі і не соромилися. Бо нагота не викликає жодного сорому у дітей. Та й не сказано було б: «Адам і дружина його», якби вони були не були дорослі. А імена, дані Адамом тваринам, його мудрість: «І нарекла людина імена всій худобі і птахам небесним і всім звірам польовим...» (Бут. 2:20). Сказане ж: «щоб обробляти його й оберігати його» (Бут. 2:15), свідчить про його тілесну міцність. І заповідь, дана прабатькам, є підтвердженням про їхню зрілість. А не соромилися вони тому, що обійняті були Славою Божою. Але після скоєного злочину, тобто після непослуху і недотримання заповіді, Слава Божа відійшла від них, і вони засоромились того, що були нагі, і з поспішністю кинулися обоє прикрити листям не тіла свої, але свій сором: «Через гріх людина відпала від свого природного стану і впала у протиприродний, гріховний і перебувала вже у гріху» [Шиманский Г., 2006, с. 18].

Спокушений безсмертям Адам, обійнятий страхом ховається не тому, щоб уникнути Бога, але збентежений тим, що переступивши заповідь Його, він не гідний з'явитися перед Богом і розмовляти з Ним. «Початок мудрості - страх Господній» (Пс. 110:10). Усвідомлення злочину викликало каяття, а тим, хто кається Бог дарує Своє милосердя. Бо Адам на ділі показав своє каяття через оперезання, покривши себе фіговим листям. «Вражений страхом Божим, і приборкуючи сильне прагнення своєї плоті, надів пояс утримання на себе і на свою дружину, боячись Бога і чекаючи Його пришествя, як би на щось вказуючи. Ніби говорив він, що через непослух втратив одяг святині, який мав від Духа, і усвідомлює тепер, що гідний такого одягу, який не дає жодного задоволення» [Иринея Лионский, свт. 2008, с. 314].

Трагедія гріхопадіння була не лише у втраті блаженства і спілкування з Господом, це падіння потягло за собою ті речі, які людина вже не здатна була

повернути до первинного виду. Коли очі їхні розплющилися, вони побачили свій жалісливий вигляд, бо вперше подивилися на себе. Душі їхні враз померли, бо перестали бачити Бога. Світ стає ворожим, й щоб захиститися від нього, вони і пошили собі одяг з фігового листа. Стало очевидним, що Адам втратив владу над світом і її викрав диявол. Спочатку ж князем світу цього і владикою видимого Господь поставив людину, котра після перуступу владування своє віддала спокуснику. Тому волхви і чарівники за дією супротивної сили, за Божого попущення виявляються чудодійниками, мають владу над отруйними тваринами, сміливо йдуть у вогонь і воду. Увесь світ захопили лукаві духи. У річках і озерах оселилися водяні, в лісах – лісовики. У повітрі стали застави князів злоби піднебесних, що не пропускали нікого, хто хотів би піднятися на небо, до престолу Божого». «Бо наша боротьба не проти крові і плоті, а проти начальства, проти влади, проти світоправителів темряви віку цього, проти духів злоби піднебесних» (Еф. 6:12).

«Отже їхні очі розплющилися, але не для того, щоб стати їм богами, як обіцяв змій, а для того, щоб побачити наготу свою, чого і домагався спокусник. Ворог заздрих прабатькам, бо вони по славі і дару слова стали вище за все, що на землі, їм одним обіцяне вічне життя, яке могло дати дерево життя. Якби прабатьки захотіли і після злочину покаялися, то хоч не повернули б собі того, чим володіли до переступу заповіді, але у крайньому разі, звільнилися б від покарань, які Господь наклав на них і на землю» [Лопухин П., 1987, Т 1, с. 26].

Головним в подальшій історії було те, що Бог не залишив Свого першого бажання спілкуватися з людиною. Це спілкування прийняло іншу форму, іншу порівняно з Едемським садом, який символізує у Біблії первозданне знаходження людини перед обличчям Божим: «Також важливо бачити в цій історії, а вона починається вже з третього розділу книги Буття, тобто на третій або четвертій сторінці Біблії, і становить решту змісту Святого писання. З одного боку, людство після гріхопадіння відходить все далі і далі від Бога, тому воно все менше і менше здатне чути Його. З іншого

боку, Бог знаходить і закликає когось з усієї людської маси для того, щоб продовжувати порушений або забутий діалог» [Сорокин А., прот. 2002, с. 9].

«І покликав Господь Бог Адама і сказав йому: [Адаме,] де ти» (Бут. 3:9). Чи став ти Богом, чи підпав під владу смерті, як попереджав тебе Я, якщо скуштуєш від плодів дерева. Що ходив по раю під час прохолоди дня означає те, що Господь постановив порушити в них таке відчуття близькості, щоб викликати у них хвилювання, що і сталося – «вони відчули це, спробували сховатися від Господа, що наближався до них. Відбувся гріх, стався злочин, і тому напав на них сором. Безпристрастний і справедливий суддя, тобто совість, повставши волала гучним голосом, дорікала їм, показувала і як би виставляла перед очима тяжкість злочину. Для того Владика при створенні людини і вклав у неї совість як невгамовного викривача, якого неможливо обдурити чи спокусити» [Мацола А., 2015, с. 23].

Той, хто вчинив гріх чи зробив беззаконне діло і встиг сховатися від усіх людей, від цього судді він сховатись не може. Навпаки завжди носить в собі цього обвинувача, який дорікає йому, і мучить і карає, і ніколи не зупиняється, а нападає на нього вдома і на площі, на зборах і за столом, під час сну і пробудження, і завжди вимагає звіту за вчинки. Зажди виставляє на показ і тяжкість гріхів, і загрозливе за них покарання. Як старанний лікар, не перестає докладати своїх зусиль для лікування, хоча і бачить, що його не слухають, але не відступає і продовжує постійно опікувати. Саме в цьому призначення совісті, щоб безперервно нагадувати про гріх і не давати грішникові забувати про вчинене.

«І почули голос Господа Бога, Який ходив по раю під час прохолоди дня; і сховався Адам і жінка його від лиця Господа Бога між деревами раю» (Бут. 3:8). Немає нічого, гірше гріха, прийшовши, він не тільки сповнює нас соромом, а й деколи робить божевільними тих, які раніше були розумні й сповнені великої мудрості. До такого безумства дійшов нарешті той, який перед цим мав таку мудрість, яке безумство хотіти втекти від Бога

всюдисущого, від Творця, Який закликав все з небуття до буття. Який знає таємне, Хто створив окремо серця людей, що відає всі їхні діла і бачить порухи серця нашого: «І скільки б людина не трудилася, скільки б не прикладала зусиль духу, щоб відшукати зовнішнє благо життя, то ніколи не знайде на цьому шляху спокою. Бо, з однієї сторони, внутрішній стан, у якому живе людина, носить на собі тягар прокляття Божого, а з другої, сама людина носить у собі постійне джерело страждань» [Быкова И., 2013, с. 37-38].

Але повернемося до саду Едемського, де погіршувалася руйнівна дія гріха в людині, яка забула про те, що Бог наповнює небо і землю. Розум її, втративши зв'язок з Вічним Розумом, надзвичайно ослаб. Так відбувається завжди, коли людина творить беззаконня. Урешті-решт її чекає безумство, і тому: «...сховався Адам і жінка його від лиця Господа Бога між деревами раю» (Бут. 3:8). Чи не цей божевільний вчинок первозданних відтворює дитина, котра зробила щось погане, і замість того, щоб попросити вибачення, ховається під ліжко чи десь інде. Дійсно, те що відбулося в саду Едем закарбувалося на нашій природі. Це спадкове пошкодження, якому підпали всі люди, передається через зачаття: «Ось бо в беззаконні зачатий я, і в гріхах породила мене мати моя» (Пс. 50:7), і є коренем усіх інших гріхів.

Адам своїм злочином спровокував вигнання туди, де немає Бога, в країну гріха і темряви навколишньої. І звернення Бога закликало його до покаяння, до повернення в повноту Життя Вічного. Адам відповідає, що почувши голос Господній у раю злякався, тому що нагий, і сховався. Але гріх тим і відрізняється від звичайної хвороби, що вражений ним часто не бажає зцілення. Тому за будь-який злочин покладається покарання, з-під якого може врятуватися людина лише, прибігши під покрів Розп'ятого Господа. Адам вирішив виправдатися сам, своїми силами і захотів сховатися в щойно збудованій ним в своєму серці в'язниці. Якби він одразу ж покався, то був би прощений і історія світу пішла іншою дорогою, але цього не сталося.

Оскільки і ми колись були славні в райському стані, а через падіння стали безславні і принижені, то Бог наш милує: «Милостивий і праведний Господь; Бог наш милує нас» (Пс. 114:5), бачачи, якими ми були і якими стали. «Тому й Адама закликав Він голосом милосердя, кажучи, Адаме, де ти, і не вимагав Всезнаючий Господь того, щоб Адам відізвівся, але хотів, щоб Адам побачив, ким він був і чим став. Де ти, тобто якого падіння зазнав ти, будучи на такій висоті» [Псалтирь, 2005, с. 446-447].

«І сказав [Бог]: хто сказав тобі, що ти нагий? Чи не їв ти від дерева, з якого Я заборонив тобі їсти?» (Бут. 3:11). Але Адам не визнав свою провину, а сказав протилежне тому, і ніби звинувачуючи у злочині Бога, Який створив тільки добро, відповів: «...жінка, яку Ти мені дав, вона дала мені від дерева, і я їв» (Бут. 3:12). І всезнаючий Господь звертається до жінки, але вже ніби знаючи, що трапилось, запитує у неї, що було причиною її вчинку: «...що це ти зробила? Жінка сказала: змії спокусив мене, і я їла.» (Бут. 3:13). Її відповідь, хоча і не заперечує сам факт порушення заповіді, але вона так само, як і Адам знімає з себе відповідальність за скоєне і спрямовує на іншого.

Бачимо дію смерті, яка за грізним призначенням і вирокom Божим, «...смертю помреш» (Бут. 2:17), вже з цієї миті змусила їх шукати виправдання своїм вчинкам, і відчуваємо прояв гордині замість смирення. Описуючи гріхопадіння, Мойсей ніби хоче Словом Божим відкрити очі і нам, щоб ми бачили, що відбувається з тими, хто порушує волю Божу. Щоб ми побачили, як заборонений плід відкрив очі прабатькам, і в яку хворобу гордості впали тепер люди, намагаючись скласти провину на Господа за те, що зробили. Вони не взивають до Господа про помилування, як псалмоспівець Давид: «Господи, помилуй мене і зціли душу мою, бо згрішив я перед Тобою» (Пс. 40:5). Не рідко трапляється, коли людина не хоче засуджувати себе, то, не сумніваючись звинувачує Самого Бога. «Але ніхто з них не захотів звинуватити себе, ні в одному не знайшлося і малого смирення. І так, ви тепер розумієте, до чого дійшло становище наше і в які

лиха ввело нас те, що ми виправдовуємо самих себе, що тримаємося уперто своєї волі і слідуємо самим собі» [Авва Дорофей, прп., 2010, с.44-45].

Щоб дати повноту розуміння про гріх і про засудження перших людей, Мойсей розповідає, як відбулося передбачене за гріх покарання і яким чином приведено у дію вигнання їх з раю. Також описує причини, які виникли, і показує дію Господа щодо людини: «І сказав Господь Бог: ось, Адам став як один з Нас, знаючи добро і зло; і тепер як би не простяг він руки своєї, і не взяв також від дерева життя, і не з'їв, і не став жити вічно» (Бут. 3:22). «Отже, тут є внутрішня, так би мовити, співбесіда Святої Трійці, і нова «Урочиста Рада» про долю грішної людини, подібна до першої, у якій йшлося про створення людини. Оскільки людині важко зрозуміти величність події, але вирішення подальшої долі усього людства і промислу Божого щодо спасіння можна усвідомити. Можемо зрозуміти слова Господні так, що людина, послухавши, спокусника не тільки внутрішньо забажала бути Богом, а й на ділі привела це бажання у дію на стільки, на скільки змогла, і вже нічого не може для себе зробити більше» [400 вопросов, 2001, с.334].

Людина сама вирішила свою долю, і рай – місце випробування не потрібен вже був для того хто завершив своє випробування. І в цьому полягає перша причина вигнання людини з раю. А друга причина є наслідком першої, «і тепер як би не простяг він руки своєї, і не взяв також від дерева життя, і не з'їв, і не став жити вічно.» (Бут. 3:22). Також треба б звернути у вагу і на те, що перед тим, як людина покидає рай, Господь одягає її у шкіряні одежі, що є закономірний результат гріхопадіння. «І зробив Господь Бог Адаму і дружині його одяг шкіряний і одягнув їх.» (Бут. 3:21). Можна сказати, що «шкіряні одежі» – це піклування Боже про грішну людину. Хоча Мойсей і розповідає, що Сам Бог одягає людину в ці одежі, з цього, звичайно, не випливає, що Бог створює смерть і тління.

Бог не є Творцем зла. Навпаки, Він єдиний, Хто може перетворювати зло в добро. І Він завжди діє по любові, відносно і до тих, хто став злим, здійснюючи справу нашого виправлення: «Прообразні перетворення, які

вшановує церква, є одним із тих рятівних засобів, котрими Господь скеровував своїх чад старозавітньої церкви, до царства благодаті. Головною основою, на якій утверджується віра у ці перетворення є необхідність домобудівництва Божого» [Чехов Н., 1829, с. 2].

Тому Господь використовує ситуацію, що склалася, на користь людини, що вчинила гріх. Це друга сторона «шкіряних одеж», в ній простежується не тільки правосуддя, а й любов і піклування Боже про грішних прабатьків. «Дозволяючи існувати смерті, Бог не піддає її тлінню, що призводить до смерті, і встановлює межу як для тління, так і для гріха. Так Бог обмежує зло і робить падіння небезнадійним. Його початковий план про вічне і блаженне життя людини залишається незмінним. Коментуючи цю таємницю безмежного Божественного співчуття, святий Григорій Богослов говорить, що Бог допускає існувати смерті, щоб зло не стало безсмертним» [Алипий (Кастальський-Бороздин), арх., 1997 с. 245-246].

До того ж людина уподібнюється тій, яку описує у своїх притчах Соломон: «Ось шість, що ненавидить Господь, навіть сім, що мерзота для душі Його: очі горді, мова неправдива і руки, що проливають кров невинну, серце, яке кує злі задуми, ноги, які швидко біжать до лиходійства, лжесвідок, який наговорює неправду і сіє розбрат між братами.» (Притч. 6:16-19). Виходить, що шкіряні одежі це не тільки огрубіле тіло, а й душа, підвладна пристрастям, тлінню і смерті, як наслідок за непослух, за порушення волі Божої. І, за словами апостола Павла, сталося це тому, що ті, хто згрішив: «...позбавлені слави Божої.» (Рим. 3:23).

І не захотіли вони покаятися, і впавши перед Господом Богом, просити в Нього прощення. За це Бог вигнав їх з раю, як з царських палат, щоб жили на цім світі, як вигнанці: «І вигнав Адама, і поставив на сході біля саду Едемського Херувима і полум'яний меч, який обертався навколо, щоб охороняти путь до дерева життя» (Бут. 3:24). І вчинив це Господь лише Благістю Своєю по відношенню до людини. Бо коли непослухом Адама порушено рівновагу між тілом і душею, і їхніми силами, то Благість Божа

заборонила пошкодженому гріховному тілу споживати плодів дерева життя. Бо, споживши, тіло знову стало б безсмертне, і щоб людина через безсмертя пошкодженого тіла, котре не могло повернути їй втрачених благ, не примножила свого нещастя: «Бо якби пошкоджене, обтяжене гріхом тіло стало безсмертне, то боротьба людини була б вічною. І Царство Вічної Слави, було б царством вічної брані» [Новицкий Д., 1833, с.8].

У цьому підрозділі ми побачили, що людина вже стала нездатною до спілкування з своїм Творцем, що непослух продовжується бо вже стає частиною єства прабатьків. Людина вже не в змозі займати призначене їй високе місце у створенім Богом всесвіті, і тому отримує від Творця ту нішу, яка є достойною свого господаря. Рай який до цього часу являвся для них постійним місцем проживання, стає їм недоступний, і тому людину чекають нові умови, серед яких у поті чола вона буде їсти хліб свій.

Але промисел Божий не залишив людину у невіданні щодо її пошкодженої природи. Ця істина, починаючи з перших сторінок Святого Писання: «і ворожнечу покладу між тобою і між жінкою, і між сіменем твоїм і між сіменем її; воно буде уражати тебе в голову, а ти будеш жалити його в п'яту» (Бут. 3:15), поширилася скрізь, де тільки говориться про стан людської природи, і становить основу віри усіх, хто очікує на спасіння.

5. НАСЛІДКИ ГРІХА

5.1 Покарання прабатьків як шлях до покаяння

«Уже на перших сторінках Біблії у факті гріхопадіння прабатьків воля Божа як мірило людських вчинків ясно і чітко виражається у заповіді про заборну споживання плодів від дерева пізнання добра і зла» [Введенский Д., 1900, с.12-13].

Починаючи новий розділ, розглянемо, що є зло і що є гріх, і як Святе Писання, тлумачить ці поняття. А у цьому підрозділі розглянемо розуміння того, що Милосердний Господь незалишає творіння Своїх рук, а закликає до покаяння.

Отже, бачимо, що прабатьки спокусившись і скоївши непослух, учинили гріх, проміняли добро на зло, земне на небесне і разом із втратою Слави Божої втратили і блаженне життя у раю. І найгірше зло, яке трапилось, і з цим погоджуються усі отці церкви, це те, що людина набула смерть і тління. Тління це поступовий процес старіння, внаслідок якого настає фізична чи тілесна смерть. Але не лише фізична смерть спіткала прабатьків, а й духовна, і до того ж вся земля піддається прокляттю, заслуженому людиною, бо спочатку для нього вся земля отримала благословення. Будучи створений володарем тварі, він у своєму падінні захоплює за собою все, що було у його володінні. Тому маємо розуміти, що стало причиною всього того, наслідниками чого став весь людський рід. Афанасій Великий говорив: «Адам за природою був смертний, але так як жив у спілкуванні з Богом, міг залишатися безсмертним, це було справою його вибору» [Егоров В., 2011, с.34].

У кожного може виникнути питання, що ж стало причиною смерті Адама – плід дерева чи Бог. Якщо ми вважатимемо, що причиною смерті було дерево, тоді, мабуть плід цього дерева виявиться сильнішим за життєдайний подих Бога, бо здатний убити того, кого оживив Божий подих. Якщо ж ми будемо вважати Бога винуватцем смерті, тоді нас звинуватять у неправдивості і нечесності, бо якщо Бог міг пробачити і не пробачив, Він –

безжалісний, а якщо не міг пробачити, Він – безсилий. Подивимося, як слід правильно оцінити це становище, тож якщо причиною смерті є непослух, то людина сама для себе стала причиною смерті, а зовсім не Бог був її винуватцем і не дерево. Подібно як лікар накаже остерігатися всього, що є шкідливим, а людина не побажає утримуватися від забороненого і помре, тому не лікар, а людина буде винуватцем своєї смерті.

Бо сатана був тільки зовнішньою причиною падіння перших людей. Діючи хитрістю, порадами, навіюванням, він спокушав схиляючи Єву до гріха, але не примушував до злочину заповіді Божої. Тому внутрішня і головна причина походження гріха полягала в самих прабатьків: «Схилившись на оману диявола, вони зловжили своєю свободою волі, але зробили це не з необхідності і не з примусу, а лише за своїм власним рішенням, тому і понесли відповідальність за свою провину» [Малиновский Н., прот., 1911, с. 317].

Наслідки падіння прабатьків, перш за все, виявилися в душі, потім поширилися на тіло і їхній добробут. Наслідки в душі – це розірвання союзу з Богом, втрата благодаті і смерть духовна. « Благодать Святого Духа, яка мешкала в їх серці залишила їх: «Що спільного у світла з темрявою?» (2Кор. 6:14). Вони померли тоді душею, яка не може жити у відчуженні від Бога, джерела життя, не може жити без благодаті, як тіло без повітря і їжі: «Бо ось ті, що віддалили себе від Тебе, гинуть» (Пс. 72:27). Не можемо стверджувати, що людина цілком запропастилася і померла, вона померла для Бога, живе ж власним своїм єством. Уявимо собі будинок, чи містя, де творять безчиння і розпуста, благочестиві проходять повз і не осквернюються, вони бачачи не бачать, це як би мертво для них. Так і Бог, хоча і дивиться на відпалих від слова і заповіді Його, але як би не помічає, не входить у спілкування, і не спочиває у помислах їхніх Господь.

Розглянемо поведінку Адама, замість зізнання, він переказує, що сталося з ним, говорить про те, від чого не було жодної користі. Він не визнає провини і звинувачує жінку. Тоді Бог звертається з питанням до Єви:

«...що це ти зробила? змії спокусив мене, і я їла.» (Бут. 3:13). Знаходимо, що Єва замість того, щоб благати зі сльозами і прийняти на себе провину, звертає усе на змія. Коли обоє були опитані, і було зрозуміло, що не мають вони ні покаєння, ні справжнього виправдання, тоді звертається Бог до змія не з питанням, а з визначенням покарання: «І сказав Господь Бог змієві: за те, що ти зробив це, проклятий ти перед усією худобою і перед усіма звірами польовими; ти будеш ходити на череві твоїм, і будеш їсти прах у всі дні життя твого» (Бут. 3:14). Зверніть увагу, вище ми вже описували, що змії був мудріший за всіх, а так як своєю мудрістю скористався не по належному, то перевага, яку мав перед усіма тваринами, стала для змія причиною кари для нього. Господь накладає на нього чуттєве покарання, щоб ми могли постійно мати перед очима його наслідки і пам'ятали, що те, що він повзає, дуже тісно пов'язано з гріхопадінням прабатьків. І якби змії не ввів їх у злочин, то вони скуштували б плодів дерева життя, і дерево пізнання добра і зла тоді не стало б для них забороненим: «Бо від одного з цих дерев придбали б вони непогрішне відання, а від іншого прийняли б вічне життя і в людях стали б богоподібними» [Малиновский Н., прот., 1911, с. 321].

Якщо жінку в падінні, до деякої міри, виправдовує її природна слабкість, формальне і суто зовнішнє уявлення про заповідь та чуттєве враження від дерева, то Адам, який отримав від самого Бога грізну заповідь і на самому собі випробував стільки проявів божественної любові, не мав ніяких пом'якшувальних його провину обставин, так що його гріх є чисто духовний злочин, і є тяжчим гріха Єви. Якби прабатьки захотіли і після порушення заповіді покаялися, то хоча не повернули б собі того чим володіли до порушення заповіді, але у крайнім випадку звільнились би від проклятих, які накладені на землю, і покарань накладених на них. Тому не можна сказати, що Адам і Єва згрішили і одразу були засуджені, бо можемо зрозуміти, що їм була дана можливість покаятися до того, як Господь виніс Свій присуд.

І тому, щоб людині не мати більше життя, свобідного від праці і поту, чуємо вирок: «Адамові ж сказав: за те, що ти послухав голос жінки твоєї і їв від дерева, про яке Я заповідав тобі, сказавши: не їж від нього, проклята земля через тебе; у скорботі будеш їсти від неї в усі дні життя твого; терня й осот буде родити вона тобі; і ти будеш їсти польову траву; у поті лиця твого будеш їсти хліб, доки не повернешся в землю, з якої ти взятий, бо порошок ти і до порошку повернешся» (Бут. 3:17-19).

І не прокляв Бог раю, так як він був прообразом майбутнього вічного життя, бо належало б проклясти його особливо, так як всередині його здійснився злочин людини, а прокляв лише всю іншу землю, яка теж була нетлінна і все зрощувала на собі. Найкраще пояснення цього факту ми знаходимо в самому ж писанні, саме у пророка Ісаї, де читаємо: «І земля осквернена тими, що живуть на ній, бо вони переступили закони, змінили устав, порушили вічний завіт. За те прокляття поїдає землю, і несуть покарання ті, що живуть на ній; за те спалені мешканці землі, і небагато залишилося людей» (Іс. 24: 5-6).

Як результат, після вигнання з раю людину супроводжують накладені на неї покарання. І перше – це духовна смерть і її наслідки. Бо у момент, коли вони скуштували плоду, одразу ж заразились гріхом і втратили спілкування з Господом. Тому не лише Слава Божа покинула людину, як ми вже згадували, а також і залишила їх благодать Святого Духа, яка мешкала в їхньому серці: «бо яке спілкування праведности з беззаконням? Що спільного у світла з темрявою?» (2Кор. 6:14). А незабаром здійснилася загроза Бога законодавця: «бо в той день, коли ти з'їси від нього, смертю помреш» (Бут. 2:17). Вони померли тоді душею, яка не може жити у відчуженні від Бога, джерела життя, не може жити без благодаті, як тіло без повітря й їжі. Про це блаженний Августин так говорить: «Як тільки здійснилося порушення заповіді, негайно залишила праотців благодать Божа, і вони посоромились наготи тіл своїх» [Макарий (Булгаков) митр., 2006, с. 427].

Погворимо про затьмарення розуму. До падіння людина мала світлий, проникливий розум. Адам давав тваринам імена відповідно до природи кожного з них і ясно розумів, як Господь привів у світ жінку і яке її призначення. Крім того, розум людини володів правильним і зрозумілим пізнанням про Бога, так як Бог знаходився в дуже тісному спілкуванні з людиною і неодноразово являвся людині у раю: «Це затьмарення розуму передається і всім нащадкам перших людей. І всі люди, що походять від Адама, являються у світ із затьмареним розумом, з втратою світлості і проникливості розуму. Так що люди після падіння з великим зусиллям досягають ясного і правильного пізнання про навколишні предмети» [Велтистов В., прот., 1885, с. 223].

Щодо пізнання Бога затьмарення розуму виявилось ще більше. До того затьмарився розум в людях, що вони: «І славу нетлінного Бога змінили на подобу образу тлінної людини, і птахів, і чотириногих, і гадів. Вони замінили істину Божу неправдою і поклонялися, і служили тварі замість Творця...» (Рим. 1:23, 25). Також наслідком є спотворення образу Божого. Якщо образ Божий написаний в душі людини і переважно в її силах, розумі і вільній волі, а ці сили втратили багато досконалості і спотворились через гріх Адама, то значить спотворився разом з ними і образ Божий у людині.

Стосовно волі людини, якщо говорити – то це схилення її більше до зла, ніж до добра. Разом із затьмаренням розуму згубні наслідки падіння відбилися і на волі наших прабатьків. Воля їхня постійно повинна бути в згоді з волею Бога і неухильно йти шляхом добра. Для того, щоб досягти цього, дана була заповідь. Через виконання її прабатьки утвердилися б на шляху добра, і їхня воля отримала б твердий напрям до добра. Але перші люди не встояли в добрі, не втримали свою волю в згоді з волею Бога, і внаслідок цього, замість твердого і неухильного напрямку до добра, в їхній волі з'явилася схильність до гріха. Замість того, щоб усвідомити глибину свого падіння і зі щирим каяттям звернутися до Бога і просити помилування, вони перекладають всю провину свого злочину на іншого. Ця схильність

людської волі до гріха стала долею і всіх нащадків перших людей. Зло з нестримною силою стало поширюватися: «І побачив Господь [Бог], що велике розбещення людей на землі, і що всі їх думки і помисли серця їх були злом повсякденно» (Бут. 6:5). «Господь по милості своїй дав людині свобідну волю, природно спрямовану любити Його, тому немає провини Божої в тому, що людина використала свободу для вчинення зла» [Дьяченко Г., прот., 2011, с.31-32].

Якщо говорити про інші наслідки – це ті, що призвели до фізичної смерті, і можемо віднести до тіла – це хвороби, скорботи, немочі, які пошкодили всі сили душі. Тіло зазнало всякого роду хвороб, розслаблення і страждання. І тому наслідки гріха відбилися не тільки на духовній частині природи людини, але і на тілесній. До падіння тіло людини відрізнялося кріпкістю і силою і не відчувало ніякого роду хвороб. Після ж падіння Господь у покарання за гріх сповіщає Єві: «У болях будеш народжувати дітей...» (Бут. 3:16). Таким чином, за цим визначенням, хвороби тілесні є як покарання за гріх. Що дійсно хвороби тілесні є як покарання за гріх, підтвердження цього можна знаходити в словах Ісуса Христа, звернених до розслабленого, який перебував 38 років у хворобі: «Ось ти одужав; не гріши більше, щоб з тобою не сталося чого гіршого.» (Ін. 5:14). З наведених слів зрозуміло, що Христос ставив хворобу в залежність від його гріхів і попереджає розслабленого не грішити, щоб не сталося чого гірше.

До наслідків віднесемо і втрату, або зменшення влади над тваринами. Влада ця ґрунтувалася на тому, що людина створена була за образом Божим. Отже, коли через гріх образ Божий затьмарився в людині, то неминуче повинна була ослабнути і влада її над тваринами. Після падіння звірі не впізнали його, і стали його ворогами, «хоча Адам порушив всю заповідь і переступив весь закон, Бог позбавив його не всієї честі і забрав у нього не всю владу. Господьвилучив тільки тих тварин, які не дуже придатні Адаму для потреб життя, а які необхідні і корисні і багато можуть служити нам в житті, тих всіх залишив в служіння нам» [Дьяченко Г., прот., 2011, с. 38-39].

Є також і прокляття землі яка була дана людині для різних справ, і зі слів Мойсея можна зробити висновок, що це прокляття, насамперед, стосується плодючості землі: «терня й осот буде родити вона тобі...» (Бут. 3:18). Тому стосунки людини і навколишнього світу змінюються. Людина стає вже не господарем, а в основному споживачем, тираном природи.

І, наостанок, – фізична смерть. У пристрастях і стражданнях завершується поступове тління людини, яка обрала порох замість Бога, тому і повертається в порох. Але яким би важким не було падіння наших прабатьків, вони не втратили всіх своїх здатностей, всього добра, яким так щедро обдарував їх Творець при створенні. Вони мають ту природу, з якої створені, і природну силу, вільну, живу і діяльну, так що можуть обирати і робити добро, втікати і відвертатися від зла. Як говорить апостол Павло: «...бо бажання добра є в мені...» (Рим. 7:18).

5.2 Первородний гріх і його наслідки

У цьому підрозділі будемо більш детально розглядати наслідки первородного гріха, наслідниками котрого і самі являємося, так, як, маємо єдину природу з прабатьками. Православна Східна Церква під первородним гріхом завжди вважала те «насіння тління», ту спадкову пошкодженість природи і схильність до гріха, яку всі люди отримують від Адама від народження. Хоча перші люди з'явилися на світ безгрішними, але жоден з нащадків їхніх не являється на світ без гріха. Зачаття і народження, це шлях, по якому передається прабатьківська пошкодженість: «Ось бо в беззаконні зачатий я, і в гріхах породила мене мати моя.» (Пс. 50:7) – промовляє Давид. А апостол Павло прямо пов'язує гріховне псування людської природи з гріхом прабатьків: «Тому як через одного чоловіка гріх увійшов у світ, і з гріхом смерть, так і смерть перейшла на всіх людей, бо в ньому всі згрішили» (Рим. 5:12). «Отже, всі народжені від Адама, починаються у гріхах, підпадаючи осуду Праотця. Єва перша породила гріх, як та, що зажадала задоволення» [Афанасій Великий, свт., 2012, Т 4, с.157].

Таким чином, первородний гріх – це спадкова пошкодженість людської душевно тілесної природи, загальна схильність людей до гріховних вчинків. «Це відхилення від закону, по-перше, – це самовільне з власної волі, що є особистим гріхом. А по-друге, – це природній гріх, коли ми є переступниками закону по схильності до зла самої людської природи» [Добровольский К., 1866, с.10].

Що дійсно всі люди, що походять від Адама і Єви, народжуються з гріхом, підтвердження цього ми знаходимо в Святому Писанні Старого Завіту: «І побачив Господь [Бог], що велике розбещення людей на землі, і що всі їх думки і помисли серця їх були злом повсякденно;» (Бут. 6:5), «...бо немає людини, яка не грішила б...» (3Цар. 8:46), «Немає людини праведної на землі, яка робила б добро і не грішила б;» (Еккл. 7:20), «І як людині бути правою перед Богом, і як бути чистим народженому жінкою?» (Іов. 25:4). І у писанні нового завіту: «Бо любов Христова обіймає нас, що міркуємо так: якщо один помер за всіх, то всі померли.» (2Кор. 5:14), «Він є очищення від гріхів наших, і не тільки від наших, але і від гріхів усього світу» (1Ін. 2:2). Також можемо знайти вказівку Господа Ісуса Христа: «Якщо хто не народиться водою і Духом, не може увійти в Царство Боже. Народжене від плоті є плоть, а народжене від Духа є дух» (Ін. 3:5-6).

Нині, як правило, богослови вживають словосполучення «первородний гріх» у двох значеннях. Перше відноситься до самого порушення заповіді в Едемі, а друге, як пошкоджений злом гріховний стан людського ества, внаслідок цього порушення: «Первородний гріх, читаємо в православному сповіданні кафеолічної і апостольської Церкви східної, є порушення закону Божого, даного в раю прабатькові Адаму. Цей прабатьківський гріх перейшов від Адама на все людство, оскільки всі ми тоді перебували в Адамі, і таким чином через одного Адама гріх поширився на всіх нас» [Добросельский П., 2007, с. 401].

Отже, під назвою первородного гріха в самих прабатьків, зрозуміло, і їхній гріх, як ми називаєм прабатьківський, і разом тим гріховний стан їхньої

природи, до якого увійшли вони через свій прабатьківський гріх. А в нас, їхніх нащадків, розуміється лише один гріховний стан пошкодженої їхньої природи, який ми отримуємо як спадковість при народженні. До того ж, отримавши зіпсовану природу, людина не може увійти в Царство Небесне, лише: «якщо хто не народиться водою і Духом, не може увійти в Царство Боже» (Ін. 3:5). Таким чином, первородний гріх має подвійний наслідок, кожна людина, що володіє природою упавшого у гріх Адама, підлягає смерті і позбавляється Царства Небесного. Ця сумна реальність здається багатьом несправедливою, чому через злочини однієї людини Адама, страждають його невинні нащадки: «Знаходячи безсилля людської природи перед пошкодженням, воно у плані морального вчення вчить нас основній чесноті, тобто смиренню. А на Хресті вказується надія до очищення падшої природи» [Павлов Т., начало 2-й пол. 19 ст, с. 1].

Існує й інша думка, за якою нащадки не вважаються винуватцями у гріху прабатьків, так як не брали участь своєю свідомістю і свободою в гріховній дії Адама. Але вважаються винуватцями перед Богом за свою природжену гріховність або спадкову гріховну пошкодженість своєї природи. Пошкоджена духовна природа людини, пошкодження серця, розуму і волі або природжена гріховність її природи, а це і спадкове псування природи, і природжене гріховне єство людини, тобто схильність до гріха, є одним з покарань як прабатьків, так і їхніх нащадків.

Слід зауважити, таке становище нащадків, що є Божим покаранням за провину прабатьків, не може одночасно бути і їхньою власною виною перед Богом, яка вимагає додаткового покарання. Крім того, гріховна природа дається нащадкам при зачатті без їх відома, згоди і участі, і внаслідок цього, а також з урахуванням вищесказаного, не може бути поставлена їм у провину. Іншими словами, нащадки не можуть нести відповідальність за свою гріховну природу, якщо вона є необхідним аспектом життя людини, і дається їй примусово, без її волі. Вони відповідальні лише за прояви цієї гріховності у вигляді особистих гріхів, які залежать від них самих.

Якщо перейдемо від цих загальних міркувань, до більш глибокого розгляду об'єктивних наслідків, які тягне за собою гріх, то всі вони із старозавітної точки зору, можуть бути поділені на два види: «Одні є загальними для всього людства, оскільки все людство є носієм гріха. Інші ж, це ті, що стосуються окремо кожної людини або цілого покоління, а іноді й усього суспільства, оскільки вони можуть бути носіями особливих тільки їм властивих гріхів. При цьому треба зазначити, що об'єктивні наслідки гріха, котрим підпало все людство, у якісному відношенні є однаковими з тими, які накликає на себе і окрема людина. Це, зокрема, стосується фізичного зла і смерті» [Введенский Д., 1900, с. 161].

Отже ми окреслили, що являє собою перворідний гріх, і як саме він передається, підбиваючи підсумки знаходимо, що це стається через спадкову пошкодженість людської душевно тілесної природи.

5.3 Зло і його сутність

Якщо розглядати зло і гріх, а саме їхню сутність, то слід визначити філософську категорію сутності: «Сутність – це внутрішній зміст предмета, що виражається у єдності всіх його різноманітних властивостей і ознак. Якщо говорити про внутрішній зміст предмета, то необхідно звернутися і до, його прояву чи виявлення, тобто до його зовнішнього змісту, до зовнішньої форми його існування. У пізнанні ці категорії виражають перехід від різноманіття мінливих зовнішніх форм предмета до його внутрішнього змісту, тобто від виявлення до сутності» [Прохоров А., 1986, с. 1295].

Саме через призму цих філософських категорій, ми у своїй роботі розглядаємо гріх і зло. Тобто розглядаємо сутність гріха і зла, їхній внутрішній зміст, відштовхуючись від зовнішнього змісту, від різних аспектів їхнього прояву та існування. Ми вже розглянули наслідки вигнання з раю, і наслідки первородного гріха і, проаналізувавши, ми вияснили, що все життя людини і все, що її оточує, лежить у злі. Тому два останні підрозділи нашого дослідження присвятимо основним аспектам сутності зла і гріха у житті людини.

Одразу ж зазначимо, що причиною такого стану речей не є Бог, Він не є творцем зла. Увесь створений Ним світ був абсолютне добро: «І побачив Бог світло, що воно добре...» (Бут. 1:4). І так в кінці кожного дня творіння. Законодавець Мойсей стверджує, що все створене Господом, добре воно. Це означає, що зло не існує як самостійна природа, але є певний стан розумної природи, точніше, спотворений стан волі розумних створінь.

Коли в основній молитві Господній ми прохаємо: «Визволи нас від лукавого», то розуміємо, що цей лукавий не є просто хвора природа, але демонічна особистість, активна у своїй злобі. Отже, зло це не тільки недостатність природи, в ньому є активність, одержимість волі. Тому ми і спостерігаємо і відчуваємо на собі цю активність зла, реальність його руйнівної присутності у світі. Апостол Павло пише, «щоб не заподіяв шкоди нам сатана, бо нам відомі його наміри» (2Кор. 2:11), тобто зображує диявола істотою мислячою. В іншому місці висловлює бажання: «щоб вони звільнилися від тенет диявола, який упіймав їх живими у свою волю» (2Тим. 2:26), і таким чином вчить, що диявол є істота особистісна, яка має власну волю: «Тому за вченням Писання Старого Завіту, історія зла починається з того самого моменту, що й історія гріха» [Введенский Д., 1900, с.161].

Звичайно, зло завжди паразитує, існує за рахунок будь-якої доброї по своїй суті природи. Тому біси за своєю природою не мають нічого поганого, але стан їхньої волі несамовита злоба. «І повернеться злоба його на голову його...» (Пс. 7:17). Зло є бунт проти Бога, то є позиція особистісна: «Мерзота перед Господом путь нечестивого ...» (Притч. 15:9). Таким чином, зло відноситься не до сутностей, а до особистостей, хоча зло, безумовно, пошкоджує природу, яку опановує, тобто її сутність, бо, «весь світ лежить у злі» (1Ін. 5:19) говорить Іоанн Богослов. Зло – це стан, в якому перебуває природа особистих істот, які відійшли від Бога.

У раю, не потрібен був закон ні писаний, ні духовний. Лише після того, як людина скуштувала від плоду забороненого дерева і померла смертю, тобто відпала від Бога і піддалася тлінню. Тоді, щоб зовсім не віддалилася

вона від всякого добра, Господь дає закон, щоб розпізнали, що добре і що недобре, тому що зло дуже поширилося в роді людському і ранило його насильно, причиною було розслаблення, якого зазнала людина внаслідок розтління. Людина стала сліпа, втратила здоровий глузд, тому і мала потребу в настановах, як написано в псалмах: «Відкрий очі мої, і зрозумію чуда закону Твого» (Пс. 118:18). Або: «Врозуми мене, і навчуся заповідей Твоїх...» (Пс. 118:73). «Бачиш, в який жалюгідний стан прийшла людина і яку велику мала потребу в писаному законі. Бо після того, як вона впала, не могла вже зрозуміти навіть і цього світу, якщо б не була від Бога просвічена знаннями щодо нього. А всяка дія по відносно до людини чи інших тварей, яка не згідна з їхною природою і життям є зло, бо перешкоджає розвитку, що здійснюється за допомогою добра» [Стадницький А., 1884, с. 18-19].

Факт універсальності царюючого у світі зла, розкриття його сутності, вказівка на джерело, із котрого воно виникає, і на засоби, якими можуть люди боротися з ним і перемогти – все це становить один з основних елементів Писання як Старого, так і Нового завіту. Майже повсюди вказано на скорботи, біди, страждання, підступи, беззаконня і розбрат. Соломон, вивчивши життя у всіх його проявах, і вражений пануючим у світі злом, готовий віддати перевагу тому, що не існує, перед тим, що є. Тому говорить Блаженніший той: «Хто ще не існував, хто не бачив злих діл, які чиняться під сонцем» (Еккл. 4:3). Він каже, що зло є навіть у земнім щасті і навіть у мудрості: «За вченням новозавітніх письменників, світ не тільки у злі лежить, але є джерелом усякого зла і ворожнечі до Бога, від світу різні спокуси, гріхи і злочини» [Буткевич Т., прот., 1897, с. 3].

Сам Спаситель протиставляв світ Благодаті Царства Божого: «Якого світ не може прийняти, бо не бачить Його і не знає Його...» (Ін. 14:17), «...а люди полюбили темряву більше, ніж світло, бо діла їхні були лихі» (Іоан. 3, 19). Так само світ не прийняв і Господа нашого Ісуса Христа і зненавидів за те, що Господь викривав світ, «...що діла його злі» (Іоан. 7, 7). Розмірковуючи про зло і його сутність, необхідно постійно мати на увазі, що

явища і дії як у духовному, так і у фізичному світі самі по собі не можуть бути визнані ні добрими, ні злими. Вони стають тими чи іншими залежно від свого направлення, яке вони обирають, і від того, чи відповідають вони, своїм направленням і характером плану світобудови, чи ухиляються від нього, сприяють досягненню блага чи протидіють. Тому сутність зла потрібно вважати не у тих явищах і діях, котрі ми називаємо злими, а в тім початку чи силі, яка дає цим діям направлення, незгідні з цілями богогідного буття, і тому робить їх злими.

Наприклад, якщо річ створена, щоб отримувати від неї добро, то вона має бути використана за призначенням. І коли нею управляти так, що вона досягає своєї мети, то ми визнаємо це доброю справою. Але коли вона приносить погане, то воно визнається злом: «Тому стверджуємо, що одне і теж явище чи річ може бути як і добром, так і злом. І це залежить з якого джерела воно виникає і яка сила приводить його у дію, тобто добра чи зла. Такими особливо є явища серед фізичної природи» [Буткевич Т., прот., 1897, с. 25-26].

Фізичне зло в зовнішній природі, є головним чином у формі тимчасового порушення порядку. Само по собі будучи фізичним явищем абсолютно природним, що утворюється за незворотними законами природи, воно виявляється злом, власне кажучи, лише для людини і лише частково для тварин. Чому ж це зло спрямоване на людей і чому ці явища, не обмежуються тільки одними добродіями. Як пояснити, що одні й ті ж явища можуть бути корисними і шкідливими. Наприклад вогонь, іноді користь, а іноді шкода, так само вода чи вітер, жара або ж холод. Звичайно, причиною багатьох бід іноді може бути сама людина, яка часто діє необдуманно і не береже себе. Наприклад, простуди від холоду людина могла б уникнути. Але від посухи людина не може себе оберігати, як і не може зупинити її. Але та обставина, що ці явища іноді є негативними тільки для людей і не завжди для всіх, дає підстави передбачати, що причину цього зла потрібно шукати не у

фізичній природі, а у самій людині, для котрої вони є злом. Спробуємо якось пояснити це твердження.

У світі природи незавжди помітно, як зло себе проявляє серед якогось безпорядку, коли завдає шкоди людині чи тваринам. «А вже у світі живих істот (людей чи тварин) воно постає царством насилля, боротьби, ворожнечі, де спостерігається насилля не лише заради виживання певного виду, але і з позиції, де сильніший знищує слабшого. Найбільшим злом є людина, яка чинить насилля не лише задля свого виживання, а іноді заради задоволення, бо може і хоче» [Буткевич Т., прот., 1897, с. 27].

Тому, в найжахливіших розмірах зло знаходимо саме у житті людей, де вже і проявляється справжній характер зла. За діяннями людини ми можемо з точністю сказати, що джерелом зла як і добра у житті людини є свобода її вибору. Щоденний досвід засвідчує, коли ця воля направлена любов'ю, людина робить добро, коли егоїзмом, стає джерелом зла: «Бо зсередини, від серця людського, виходять лихі помисли, перелюбства, любодійства, вбивства, злодійство, здирство, лукавство, зради, ганебні вчинки, заздрісне око, богохульство, гордощі, безумство» (Мк. 7: 21-22). І від того часу сталося так, «що помисли серця людського — зло від юности його...» (Бут. 8:21).

Отже, зло – це певний фізичний чи духовний стан. У цьому стані розумна і вільна морально істота, людина або ангел може перебувати невизначений час. Іншими словами, зло, на відміну від гріха, може існувати невизначено довго. Наприклад, протягом декількох днів у вигляді легкої хвороби людини, протягом усього життя, протягом життя декількох поколінь, протягом життя всіх поколінь людей. Бо гріх вчинили, а зло залишилося. Співвідношення між гріхом і злом можна сформулювати так, зроблений людиною гріх через його наслідки є злом для неї.

Сутність зла як наслідок гріха полягає у віддаленні від Бога, у бунті проти Бога, і це позиція особистісна. Таке зло по-справжньому є злом і називається злом духовним або моральним. Тому знову наголошуємо, зло

відноситься не до природи, а до особистості, хоча зло, безумовно, шкодить природі. Прояв гріха, смерть не були створені Богом, не властиві людській природі: «Зло не є, або вірніше є в той момент, коли стається», – пише Діадаох Фотікійський. А Григорій Ниський підкреслює парадоксальність того, хто піддається злу, й каже, «що він існує у неіснуючому» [Лосский В., 2010, с. 373].

Також людина має знати і пам'ятати, що страждання і випробування, можуть бути розцінені як послані і попущені Богом в тій же мірі, як і сили для їх подолання, і є такі, що посилаються для нашого ж блага. Тому вони не більше, ніж хворобливі процедури, які призначаються лікарем. До зла, духовного чи морального, можемо віднести блуд, перелюб, скупість та інші незліченні гріхи, які заслуговують на осудження і покарання. А до фізичного зла відносимо голод, смерть, хвороби, й інші лиха. Але насправді це не є реальним злом, усім цим явищам лише надається така назва. Якби вони були злом, вони не були б для нас причиною стількох благ, а вони зменшують гордість, звільняють від байдужості, додають сили, оживляють увагу і старанність. Говорить пророк Давид: «Коли Він умертвляв їх, тоді вони шукали Його і наvertsались, і зранку благали Його. І пригадували, що Бог — пристановище їхнє і Бог Всевишній — Спаситель їхній» (Пс. 77:34-35).

Отже, тут йдеться про зло, яке виправляє, яке робить нас одночасно чистішими і усерднішими, а зовсім не про те, що заслуговує хули і засудження. Це той вид зла, на який вказує в Євангелії Христос, висловлюючи Свою скорботу і страждання таким чином: «Досить кожному дневі своїх турбот» (Мф. 6:34). «Очевидно, що під цим Христос розуміє ті тяготи і страждання, яким Він нас піддає і які в найбільшій мірі виявляють Його провидіння і доброту» [Маланяк О. прот. 2013, с. 135].

Про це говорить і пророк: «Чи буває у місті біда, яку не Господь попустив би» (Ам. 3:6). Пророк Ісаїя від імені Господа вимовив те ж саме: «Я утворюю світло і творю птьму, роблю мир і роблю біди; Я, Господь, роблю усе це» (Іс. 45:7). А праведний Іов робить висновок, що проходить свої тяжкі

випробовування лише тому, що він людина. Бо «як людині бути правою перед Богом, і як бути чистим народженому жінкою» (Іов. 25:4). Але він глибоко вірить, що тільки відкупитель звільнить його від останнього зла на землі, тобто смерті: «А я знаю, Відкупитель мій живий, і Він в останній день воскресить з пороку цю мою шкіру, що розпадається» (Іов. 19:25). Треба розуміти, що ангельська вселенна відкриває перед злом інші можливості, чим наш світ: «Зло, яке прийняв Адам, заразило всю людську природу. Але позиція зла одного ангела залишається його власною позицією. Тут зло у якомусь сенсі індивідуалізується. Якщо і стається зараження, то через приклад, щось коли один може впливати на іншого. Так сатана потягнув за собою й інших ангелів, але впали не всі. Таким чином, зло має початком одного ангела, і ця позиція диявола оголює перед нами корінь всякого гріха – гординю, яка є бунтом проти Господа» [Лосский В.. 2010, с. 374].

Із Писання чітко зрозуміло, що, зробивши той чи інший вибір, людина може змінити свою долю. Наприклад, Бог так звертається до переступників: «...наверніться кожен від злої путі своєї і від злих діл своїх... і не зроблю вам зла» (Єр. 25:5-6). Цей заклик не мав би сенсу, якби Бог уже визначив долю кожної людини. Крім того, в Божому Слові говориться: «Отже, покайтеся і наверніться, щоб очистилися гріхи ваші» (Діян. 3:19), «щоб настали часи втіхи від лиця Господа...» (Діян. 3:20). І сам Господь, наш Ісус Христос, є ходатаєм за нас перед Богом Отцем: «Не благаю, щоб Ти взяв їх від світу, але щоб зберіг їх від зла. (Ін. 17:15). Тобто Христос хоче, щоб наша доля була у спасінні.

5.4 Гріх і його сутність

Розглянувши попередній підрозділ, і всю працю загалом можемо з упевненістю стверджувати: «що Господь створив людину непричетною до зла і морально доброю і прикрашеною різними чеснотами. Створив людину за природою безгрішною і по волі свобідною» [Іоанн Дамаскин, преп., 2012, с. 140-141].

А гріх – це будь-яка дія чи думка або якийсь почуття, що не узгоджується з нормами Бога. Гріхом є погані, тобто неправедні з Божого погляду, вчинки, які порушують Божі закони: «Усякий, хто чинить гріх, чинить і беззаконня; і гріх є беззаконня.» (1Ін. 3:4). У Біблії також говориться: «Отже, хто знає, як добро робити, і не робить, тому гріх» (Як. 4:17), тобто людина грішить, коли не робить того, що правильне.

А ще гріх є «мерзота перед Господом» (Притч. 15:9). У Старому Завіті було сказано через пророка Єремію: «Не робіть це мерзенне діло, яке Я ненавиджу» (Єр. 44:4). Бо гріх – це і плід похоті: «похоть же, зачавши, породжує гріх, а вчинений гріх породжує смерть» (Як. 1:15), і діло темряви. «Горе тим, які думають сховатися у глибині, щоб намір свій приховати від Господа, які роблять діла свої у мороці...» (Іс. 29:15). «Ніч минула, а день наблизився: отже, відкиньмо діла темряви і зодягнімось у зброю світла» (Рим. 13:12). Як і діло диявола: «Хто чинить гріх, той від диявола...» (1Ін. 3:8), так і діла плоті: «Діла плотські явні: це — перелюб, блуд, нечистота, безсоромність...» (Гал. 5:19). Усі гріхи чи разом, чи порізно є жалом смерті: «Жало ж смерті — гріх» (1Кор. 15:56). «Тому у загальному сенсі під гріхом розуміється всяка як вільна і свідомо, так і невольна і несвідомо дія. Це слово, помисли або сердечне налаштування розумної створеної істоти, що представляє собою порушення встановленого Богом морального закону» [Васильєв П., 1890, с. 340].

Гріх не природа і не природна властивість, сам по собі не існує, оскільки він не створений Богом. Іншими словами, гріх є не особлива природа або природна сила, а псування людської природи, спотворення способу її існування, далека від того стану, в який поставив її Творець. Нарешті ми підійшли до одного із поставлених завдань нашого дослідження – «Що являє собою таке явище, як гріх і що є його сутністю». «Бо, як ми знаємо, Бог створив душу, а не гріх. Пошкодилася ж душа, відхилившись від того, що її природне і було для неї основним благом, – це перебування з

Богом і єднання з Ним за допомогою Любові» [Василій Великий, свт., 2010, Т 1, Кн 2, с. 377].

Перед тим, як ми почнемо розглядати цю проблему, бачимо, що воля людини мала практично абсолютну свободу, яка діє самостійно, за вільною ініціативою по своїй суті не терпить ніяких перешкод, заборон чи заповідей, які її обмежують. Але сама по собі вона здатна перейти до свавілля, зруйнувавши на своєму шляху всі обмеження. Тільки один розум може утримувати її у межах норми, розкривши зі всією ясністю ті пагубні наслідки, які можуть потягнути за собою руйнування або ж знищення нею перешкод, що накладені на неї, волею вищого порядку, тобто Божою. Тому розум людини і заповідь, а також милість Божа, яка дозволяла користуватися всім, що було у раю, все це могло утримати людину від падіння. І все це було даром Божим, а людина була створена з пороку земного. Усі права людини були у тім, що до пороку вона могла повернутись, бо сама нічого не зробила, що удостоїло б її більшого: «Адам був весь Божий, лише в одному неvistачало йому досконалості. Він мав можливість спожити плід пізнання добра і зла. У цьому він мав насилувати свою волю, і через це відійти від Бога і зануритися у пільму» [Слободский, С., прот. 1990, с. 20].

Свобода волі легко дає уявність про можливість падіння і появи зла у світі, то пояснення цього викликає деякі недорозуміння, коли узяти до уваги, що людина має не лише свобідну волю, але також і обдарована розумом. Розум і тепер має вплив на вже спорчену гріхом свободу, хоча теж у якійсь мірі є пошкоджений первородним гріхом. То можна припускати і позитивний вплив розуму на свободу волі прабатьків ще до їхнього гріхопадіння. Бо воля була у них чистою і ще не мала схильності до гріха, і розум ще не був у такому стані, щоб так легко помилятися.

Важко зрозуміти як людина перебуваючи у раї і маючи свобідну волю і чистий розум, могла вчинити гріх. Але Божественне Одкровення на початку Книги Буття приходить нам на допомогу і вказує на факт гріхопадіння з психологічної точки зору, що є більш ясним і зрозумілим. І вказує нам на ще

один фактор, на змія (або диявола), який, будучи злою істотою і значно вищою за інтелектуальними силами, остаточно подавив своїми доказами ще не зміцнілий розум прабатьків. Тому розум і не зміг вчинити належного впливу на свободу волі, щоб уберегти її від порушення заповіді. А визначення розуму у Писанні – це: «віддалення від зла...» (Іов. 28:28). «Гріх сам по собі не існує, оскільки він не створений Богом. Тому неможливо визначити, в чому він полягає. Але ми можемо сказати, «що гріх є неприборкана воля людини і диявола, або, як каже Святе Письмо: «гріх є беззаконня» (1Ін. 3:4), тобто гріх є переступ закону Божого, цей переступ, власне, і є опір волі Божій, що походить від розуму і волі грішника» [Петр Могила, митр. 1900, с.114]. Від цього супротиву народжується смерть і виникає всякий гнів Божий, як каже Писання: «Похіть же, зачавши, породжує гріх, а вчинений гріх породжує смерть» (Як. 1:15).

Початок гріха у дияволі. Гріху людини передував гріх у світі духовному: «Хто чинить гріх, той від диявола, бо спочатку диявол згрішив» (1Ін. 3:8). Перед створінням видимої і розумної істоти, тобто людини, Бог створив невидимих розумних істот, тобто духів, які називаються ангелами. Один з цих світлих духів, мав зухвалість вийти з послуху всеблагої волі Бога, Творця Свого, і через те втратив дароване йому світло і блаженство і став злим духом. Хоча спокуса від диявола не може абсолютно виправдати прабатьків, а тільки зменшити ступінь гріховності і виновності їхньої. Незважаючи на пом'якшуючу провину обставину, гріх прабатьків був усе-таки досить тяжкий. Вони виявили невіру, непослух, невдячність та гордість проти Бога: «Усякий, хто чинить гріх, чинить і беззаконня; і гріх є беззаконня» (1Ін. 3:4). Переступивши межу, покладену заповіддю Божою, людина відсторонює свою душу від Бога, істинного загального зосередження і повноти. Таким чином утворила для душі хибний осередок в її самотності, ввела її в пільму чуттєвості, в грубість речовини. Розум людини і діяльність відвернулися і відпали від Бога до тварі, від небесного до земного, від невидимого до видимого. «І людина, будучи в честі, не розуміє, що вона

зрівнялася з тваринами і уподібнюється їм» (Пс. 48:13). Ось в чому полягає падіння людини. «Апостол вчить, що всі слабкі і всі грішать, ніхто не в силах виконати весь закон, щоб за заслугами отримати виправдання від закону. Він також вказує, що багато було праведних людей, які робили добро, і хоча вони не були вільні від гріхів, але виправдані по вірі у милість Божу, котра прощає людині провини, якщо вона усвідомлює їх і просить помилування» [Кремлевській А., свщ., 1902, с.25].

На те, що людина за своєю природою є доброю, вказує і Господь, коли каже, що язичники люблять тих, хто їх любить. Про це ж вчить апостол Павло: «Бо, що можна знати про Бога, явне для них, тому що Бог явив їм» (Рим. 1:19). Звідси виходить, що зроблене людиною добро не може бути гріхом, бо добро не є зло. Будучи природним, добро робить людину тільки душевною, а не духовною. Але саме добро, не сприяє до спасіння, коли воно без віри, але ж не служить і до засудження, бо добро не може бути причиною зла. Також не може бути визнано справедливим й інше визначення гріха, як простий тільки недолік добра. Поняттю про гріх, як лише нестачі добра, рішуче суперечить характер багатьох гріхів, які ні в якому разі не можуть бути названі простим тільки недоліком добра. Прикладом є злість, ненависть, заздрість, помста, ці та подібні їм гріхи є більш, ніж простий недолік добра, бо в них міститься щось позитивне.

Що ж до сутності гріха, то: «Одні кажуть, що сутність гріха є в серці людини, інші кажуть, що у розумі, дехто наполягає, що сутність у людській похоті, а дехто каже у невіданні» [Павлов Т., начало 2-й пол.19 ст, с. 17].

«Блаженний Августин вважає, що плоди забороненого дерева не мали в собі жодного знання. Дерево, названо так не тому, ніби воно мало силу сповістити прабатькам пізнання про добро і зло, котрого вони ще не знали, а тому, що через споживання плоду його вони мали на практиці пізнати різницю, яка була між добром, від якого вони відпали і злом, у котре впали» [Алипий (Кастальский-Бороздин), арх., 1997, с. 231].

Вони мали отримати відання. У чому зрощене відання добра і зла разом, і що прикрашено задоволеннями для почуттів. Писання під «віданням» розуміє не пізнання, але за слововживанням Писання, якусь різницю в словах: «відання» і «розрізнення». Бо апостол каже, що відрізнити добро від зла зі знанням справи належить найдосконалішій здатності і почуттям навченим, «а тверда страва властива дорослим, у яких довгим навчанням почуття привчені розрізнити добро і зло» (Євр. 5:14). Тому і велить: «Все досліджуйте...» (1Сол. 5:21) і каже, що розрізнити властиво духовному: «Духовний же судить про все...» (1Кор. 2:15).

Але відання не скрізь за своєю назвою означає пізнання і урозуміння, бо іноді має значення – прагнення до приємного: «Пізнав Господь Своїх» (2Тим. 2: 19). А про засуджених за порочність сказав: «...Я ніколи не знав вас» (Мф. 7:23). «Отже, дерево, яким у плід приноситься змішане відання, належить до забороненого. А плід цей, що мав захисником своїм змія, бо той розхвалював жінці який плід корисний, мабуть, був змішаний з протилежностей. Змішаний може бути по причині, що пропонується не зло звичайне, яким уявляється воно саме в собі за власною своєю природою, а пропонується зло подібне до отрути вкладеної у мед. Оскільки воно насолоджує почуття, то здається добром, а коли губить того, хто торкається, то стає найбільшим злом» [Григорій Ниський, свт., 2011, Т 1, с. 126].

Тихон Задонський говорив: «Улюблені християни, пізнаємо згубність гріха та від нього ухилимося, всякий бо від пізнаного зла ухиляється. Знають люди, що отрута шкодить і того ухиляються, знають і те, що змії жалом своїм умертвляє, і стержуться» [Шиманский Г., 2006, с. 126].

Розглянемо самолюбство, як один з аспектів сутності гріха. Розглядаючи біблійне вчення про походження гріха, ми дізналися, що прабатькам до їхнього гріхопадіння дана була заповідь не споживати плодів з дерева пізнання добра і зла. Ця заповідь була для них позитивним моральним законом, через виконання якого вони повинні були зміцнюватися в добрі і розвиватися в моральному відношенні. Але вони не виконали дану їм

заповідь і таким чином, переступивши її, виявилися злочинцями морального закону. Так як ця заповідь дана була їм безпосередньо Самим Богом і була, таким чином, вираженням Його волі, то, переступивши її, вони вчинили злочин і проти Його божественної волі. Таким чином їхній гріх був злочином морального закону і непослухом волі Божої.

Це становило тільки зовнішню, формальну сторону гріха. Як у Старому, так і Новому Завіті зовнішня сторона гріха вважається злочином морального закону. Моральний закон не можна створити ні з волі окремої людини, ні з загальної волі людства, так звідки ж він береться: «Походження його можемо шукати тільки в такій істоті, для якої цей закон не є що-небудь дане, взагалі не є закон і не потребує для себе ніякого закону, а може бути законодавцем для волі всіх інших істот, які отримали від нього початок свого буття. Така істота є один тільки Бог, тому і походження морального закону потрібно шукати в Його волі. Моральний закон тому для нас і стає обов'язковим, що він служить виявом Божої волі» [Велтистов В., прот., 1885, с. 207].

У походження морального закону з волі Божої запевняє нас і Слово Боже, коли апостол Яків називає Бога єдиним законодавцем: «Один є Законодавець і Суддя» (Як. 4:12). Згідно з цим, людина, переступаючи моральний закон, властивий її природі, є переступником і божественної волі, вираженням якої служить цей закон.

Але цим сутність гріха не вичерпується, бо є і внутрішня сторона, яка становить той внутрішній принцип, який був вирішальним моментом в падінні Єви. З біблійної розповіді про гріхопадіння очевидно, що диявол намагається утворити у Єві сумнів у Божій любові до людей і похитнути в ній віру у сказане Богом. Те, що Єва вступила з ним у розмову, показує, що діалог справив на неї вплив. І до того ж вона додає до заповіді, що Бог заборонив не тільки їсти плоди дерева пізнання добра і зла, але навіть і доторкатися до них. У цьому проглядається навіть деякий докір Богу з боку Єви за жорстокість і труднощі Його заповіді. Унаслідок злого підступу

прабатьки зважились переступити дану їм заповідь і схилилися на бік спокусника, зробивши себе ворогами Бога: «Хто не зі Мною, той проти Мене...» (Лк. 11:23). Так самолюбство, поєднане з ворожнечею до Бога, становить внутрішню сторону або внутрішній принцип гріха перших людей. Максим Сповідник каже про те, «що гріх, який на початку спокусив адама, переконав його порушити Божественну заповідь. Унаслідок цього переступу гріх встановив насолодження, а посередництвом через нього, він занурив у саму основу єства Адама і самого себе, засудивши таким чином на смерть всю природу до зникнення у смерті» [Максим Исповедник, прп., 2003, с. 43].

Насправді внутрішній принцип гріха становить самолюбство, це можна довести з протилежності від внутрішнього принципу добра, так як гріх у своїй природі має і протилежність добра. На головний принцип добра, з якого розвивається все морально добре життя, вказує сам Спаситель, відповідаючи законнику, бо той спитав: «Учителю, яка заповідь найбільша в законі? Ісус сказав йому: полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю. Це є перша і найбільша заповідь. Друга ж подібна до неї: люби ближнього твого, як самого себе. На цих двох заповідях утверджується весь Закон і Пророки» (Мф. 22:36-40). З цієї відповіді Ісуса Христа ми бачимо, що сутність морального закону, а отже, і суть усієї моральної діяльності полягає в любові до Бога і ближнього. Перша вказує шлях до другої, а друга складається з першої. Бо, хто досягнув успіху в любові до Бога той любить і ближнього, як самого себе.

Тому головний принцип морального закону потрібно шукати у цій заповіді, підставою якої є те, що людина створена за образом Божим. Сам Бог вказує на образ Божий, як на підставу, за якою маєм поважати людське життя, «бо людина створена за образом Божим» (Бут. 9:6). Апостол Яків напучує не проклинати людини і вважає внутрішньою суперечністю почитати Бога, як Отця, і в той же час ненавидіти людину, що носить образ Божий: «Ним благословляємо Бога і Отця, і ним же проклинаємо людей, створених за подобою Божою. З тих самих уст виходить благословення і

прокляття: не повинно, браття мої, щоб це так було. Хіба з одного джерела тече солодка і гірка вода» (Як. 3:9-11). Апостол Іоанн Богослов вказує на найтісніший зв'язок між любов'ю до Бога і любов'ю до ближніх, так що одна без іншої, на його думку, абсолютно немислима: «Хто каже: «Я люблю Бога», а брата свого ненавидить, той говорить неправду: бо той, хто не любить брата свого, якого бачить, як може любити Бога, Якого не бачить» (1Ін. 4:20). «Апостол говорить, що любов, очевидно утворюється коли звертаємось один до одного, звернення ж передбачає, що людина бачить свого брата і ще більше прив'язується до нього любов'ю» [Велтистов В., прот., 1885, с. 208].

Якщо ж в основі любові до ближніх лежить любов до Бога, то ми вправі визнати цю останню головним принципом моральної діяльності людини. У цьому переконує нас Сам Ісус Христос, бо вважав головним принципом Свого життя любов до Свого Отця: «Та щоб світ знав, що Я люблю Отця...» (Ін. 14:31). Подібним же чином і апостоли любов до Бога і Христа або взагалі любов вважають головним принципом всієї християнської чесноти і сутністю всього морального закону, «а істинною любов'ю всі зростали в Того, Який є глава Христос...» (Еф. 4:15). Поза всяким сумнівом йдеться про любов до Бога як істотну підставу істинного спілкування між людьми, «щоб і ви мали єднання з нами: а наше єднання — з Отцем і Сином Його, Ісусом Христом» (1Ін. 1:3). Так, у писанні любов до Бога визнається головним принципом морального добра і коренем усіх чеснот, і будь-яке інше трактування і дієвість стають істинно моральними тільки в силу того, що містяться в цій любові.

Принцип гріха, як протилежність добру, потрібно шукати не в чому іншому, як у відверненні людини від Бога і в заміні любові до Бога любов'ю до іншого предмета. Що дійсно грішник, відступаючи від Господа стає ворогом Йому, підтвердження цього ми можемо знаходити у Писанні, де йдеться про грішника, що він залишає Господа: «залишили Господа Бога батьків своїх» (Суд. 2:12) і відступає від Нього, «але ви тільки не відступайте

від Господа» (1Цар. 12:20). Також противитьс, «бо ми збурилися проти Нього» (Дан. 9:9), і вороже повстає: «повстав як ворог» (Мих. 2:8). А в наслідок стає ворогом Бога: «Вороги Твої, Господи» (Пс. 138:20). «Бо на користь розумної душі дав Бог усі здібності, як здатність любити, так і здатність ненавидіти» [Велтистов В., прот., 1885, с.211].

Є кілька предметів, до яких грішник проймається любов'ю взамін любові до Бога. Це може бути щось з області створеного, матеріальні предмети, що є у світі, або ж люди, що оточують грішника, або ж врешті його власне «я». Подібно до того, як людина приносить задоволення іншому внаслідок любові, вона так само схиляється до предметів зовнішнього світу, бажаючи знайти в них задоволення, яке утворюється на любові до самого себе. Виходить не предмети зовнішнього світу привертають до себе людину, а головним мотивом звернення до них є самолюбство. Таким чином, якщо людина любить матеріальні предмети замість Бога, то вона любить в них тільки себе самого, своє власне задоволення, яке отримує від них.

Вступаючи в спілкування з іншими людьми, марнославна або владна людина має на увазі не цих людей самих по собі, шукає спілкування з ними не в силу щирої любові до них, але має на увазі при цьому тільки себе саму, своє власне «я». Цими ж людьми користується тільки як засобом для досягнення своїх особистих, егоїстичних цілей. Отже, ні зовнішній світ, ні люди не можуть бути визнані предметом, який замінив собою Бога в любові грішника. Тому ні любов до світу, ні до людей не можна вважати внутрішнім принципом гріха. Залишається визнати цим предметом власне «я», і внутрішній принцип сутності гріха поставляти в любові людини до самої себе. Але апостол Павло каже: «...підкування про плоть не обертайте на похоті» (Рим. 13:14). «Апостол бажає, щоб душа наша була Христовою, щоб Христос обіймав нас, як одяг, і був для нас усім і зсередини і ззовні» [Велтистов В., прот., 1885, с. 213-214].

Любов людини до самої себе і обумовлена нею турботою про себе саму становлять законну і природну потребу, облаштування свого

благополуччя і досягнення своїх цілей. Ще більш законною і навіть необхідною визнаємо ту любов до самої себе, яка відбувається внаслідок ясної свідомості гідності своєї природи і високого свого призначення. Якщо ж любов людини до самої себе є природна і законна потреба її природи, то значить ми вважаючи любов людини до самої себе внутрішнім принципом гріха, розуміємо не цю любов, як законну і природну потребу, але іншу, яку не можна назвати законною і природною потребою. Любов людини до самої себе, яку ми розуміємо під внутрішнім принципом гріха, це у тім значенні, коли втрачаючи любов до Бога і ближніх, людина піклується лише про себе, шукає тільки свого і живе тільки для себе. Ось цю ненормальну любов людини до самої себе ми і вважаємо внутрішнім принципом гріха: «Диявол, за своїм звичаєм завжди підбирається до душі дивним якимось чином і незручно розпізнаваним, для того, щоб, будучи завжди біля неї, збурювати всі її прагнення, рухи і думки, тобто і мисленню, і бажальну, і дратівливу сили душі, спрямовуючи їх на те, що йому загодно. Так він затягує нас у свої тенет, і робить нас своїми рабами, а ми того навіть непомічаємо» [Симеон Новий Богослов, прп., 2013, Т 1. с. 167-168].

Що дійсно внутрішній принцип гріха є самолюбство, в цьому переконує нас Сам Ісус Христос, бо свідчить про Свою досконалу святість, виявляє її в тому, що Він ні в чому не шукає Своєї слави і волі своєї: «...бо не шукаю Моєї волі, а волі Отця, Який послав Мене» (Ін. 5:30). Апостол Павло, зображуючи розбещення людей перед кінцем світу, перераховує їхні пристрасті, між якими перше місце займає самолюбство як джерело всіх пороків: «Бо люди будуть самолюбні» (2Тим. 3:2). «Бо багато гріхів, у які ми впадаємо, але вони не здаються нам важливими, бо ми, пристрадно люблячи себе, із заплуценими очима потішаємося своїм обманом. Від цього йде, що ми легко судимо про свої тяжкі гріхи і строго про незначні помилки ближніх. Тому і написано, що люди будуть самолюбні» [Велтистов В., прот., 1885, с. 215-217].

Усі ці місця досить чітко говорять, що корінь гріха, його внутрішній принцип є самолюбство. У цьому переконує нас і те, що самолюбство відповідає вимогам внутрішнього принципу гріха. «Внутрішній принцип гріха повинен лежати в основі всього розмаїття гріхів, так що всі гріхи повинні відбуватися з нього, як з свого кореня. Самолюбство є підставою таких гріхів, як честолюбство, марнославство, гордість, зарозумілість, які безпосередньо відносяться до нашого «я», до нашої духовної особистості. Теж самолюбство лежить і в основі тих гріхів, в яких виражається неправильне ставлення людини до ближніх, це злість, ворожнеча, гнів, байдужість, жорстокість, заздрість... Перший і головний гріх безпосередньо проти Бога є відступ від Нього і обумовлюється це тим же самолюбством, тією ж мінливою любов'ю людини до самої себе» [Велтистов В., прот., 1885, с. 217- 220].

Спробуємо поговорити і про розум, як один з аспектів сутності гріха. І розглянемо це на святоотцівському вченні. Спосіб утворення гріха з думки в діло, яку у святих отців визначено з точністю, як особиста провина кожного під час цього утворення.

Усе починається з того, що спочатку буває прилог, далі увага, потім насолода, за нею бажання, з нього рішучість і, нарешті, діло, яке є гріх. Прилог це є перша ступінь, це просте уявлення речі, це коли без наміру і проти волі людини, від дії чи почуттів, або від дії пам'яті і уяви різні речі являються у нашій свідомості. Це поки ще не є гріховно, але уже створює можливість виникнення гріха. А не є гріховно для нас тому, що народження різних образів чи речей у нашій свідомості від нас не залежить, ми не можемо собі заборонити думати. Хоча треба одразу зауважити на те, що ці образи будуть подібними до тих образів, які завжди оточують нас, тобто будуть відповідати нашому повсякденному життю. Тому премудрий Соломон сказав: «Не вступай на стежку нечестивих і не ходи шляхом злих» (Притч. 4:14), і це для того, щоб у розумі було менше злих помислів, які спокушають. А хто не уникає, то про таких говорять: «Доки, невігласи,

будете любити нецтво, доки буйні будуть тішитися буйством? доки нерозумні будуть ненавидіти знання» (Притч. 1:22). «Тут викриваються, ті хто любить глупоти, насмішники і ті, хто ненавидить знання, тобто всі хто противиться істині» [Лопухин П., 1987, Т 1, с.427].

Їхні помисли у більшості гріховні, а йдеться про те, що, змінивши спосіб життя, змінюються образи, Хоча буває, що людина сама за своїм бажанням створює образ, і якщо цей образ суперечить заповідям і законам Божим, то такий образ уже стає гріхом. Тому добре, щоб завжди, людина тримала розум у речах Божественних. Навіть найбільш святі, у найсвятіші часи, піддавалися прилогам і змушені були боротися з ними.

Далі йде увага, яка є зупинкою для свідомості, або ока розуму, на появі образу, щоб розгледіти його, як би поговорити з ним. Це є сповільнення у помислі. Ця дія є більше у владі людини, чим попередня, бо народжений проти волі образ можна негайно вигнати, тому на цьому етапі більша провина. Хто внутрішньо дивиться на злочинний предмет, тобто розглядає його зрізних сторін, той викриває гріховний настрій серця. А як каже писання: «Більше за все бережене зберігай серце твоє, тому що з нього джерела життя» (Притч. 4:23). «Дехто каже, що пристрасті входять у тіло від помислів серця, а інші твердять, що від почуттів тілесних. Перші кажуть, що якби не прийняв розум, то і тіло не послідувало б, другі наводять у приклад шкідливу дію тілесної пристрасті, що злі помисли входять від приємного погляду, дотику, голосу» [Авва Йоанн, прп., 1996, с. 134].

Іноді, образ привертає до себе увагу своєю новизною, потрібно прогнати цей образ. В іншому випадку, тут почне брати участь бажання, і із випадкового діла воно може стати добровільним і почнетесь розглядатися розумом уже на іншій стадії розвитку гріха. Тому цей момент дуже важливий в моральному житті, бо він стоїть на межі переходу від споглядання до діла, і хто прогнав помисли, той погасив вогонь пристрасті, припинив подальший розвиток гріха. Тому наполягаємо звертати всю увагу на помисли, і вести з ними постійну боротьбу. Сюди переважно спрямовані і всі правила святих

подвижників. Саме про цей момент вони говорять, що гріх починається тоді, коли ти припиняєш боротьбу з ним. Звідси зрозуміло, яка ціна уяви і самовільних мрій, де їм даєте згоду, там вони гріх.

Наступний етап – насолодження, це коли до образу, у слід за розумом додається і серце. Це стається після того, коли нам не вдалося прогнати гріховні помисли і припинити боротьбу з гріхом на попередній стадії. Насолода приходить, коли внаслідок уваги до образу, він починає нам подобатися, і ми знаходимо задоволення у спогляданні його розумом, плекаємо його в думці. Насолодження гріховними образами є вже гріхом, тобто, якщо ви впіймали себе на думці, що ви насолоджуєтеся образом, значить ви вчиняєте гріх. Бо якщо серце наше буде віддане Господу, то всяке його поєднання з іншими речами є порушення вірності Йому, розрив союзу, зрада, духовне перелюбство. Як говорив цар Давид: «Хай Господь буде розкіш твоя, і Він сповнить тобі твого серця бажання» (Пс. 36:4). Потрібно серце своє зберігати у чистоті, тому що через нього думки розуму стають злими, «бо від серця виходять злі помисли, вбивства, перелюбства, любодіяння, злодійство, лжесвідчення, хула» (Мф. 15:19), тобто, коли воно починає насолоджуватися думками беззаконно: «Це свідчить про те, що деякі з пристрастей переходять у тіло і навпаки» [Авва Йоанн, прп., 1996, с. 135].

Є також насолоджуючі рухи плоті і серця, які зовсім не залежать від волі на відміну від інших потреб. Але і вони безвинні спочатку згодом стають небезвинними, якщо усвідомлюються і прикриваються благоволінням до них або згодою на незаконне задоволення ними. Спочатку вони є рухи природні, а потім уже стають моральними. Такими є порухи від плоті, викликані вони можуть бути також і від світу, і від диявола. Тому кажуть, якщо відчуєш їх, направ усі сили на боротьбу з ними. На цьому етапі потрібно негайне покаяння і покликання Бога на допомогу. Якщо ви не встояли, ви є у полоні, це стан душі, коли з примусу і мимоволі відводиться розум на гріховні думки, що порушують мирне налаштування душі. Це переходить в пристрасть, довгострокову і перетворену звичку насолодження

пристрасними помислами, які внушаються дияволом і утверджуються від частого розмірковування, мрій і співбесіди з ними. Тут потрібна вже велика і напружена боротьба, і особлива благодатна допомога, щоб залишити гріх, і душа лише із зусиллям, тільки з Божою допомогою повертається в себе, до природного, створеного Господом стану.

Від насолодження один крок до бажання, до наступного етапу, що є на шляху до вчинення людиною гріха. Відмінність між ними та, що душа, коли насолоджується, перебуває в собі і, навпаки, душа, коли бажає, то схиляється до предмету, має до нього прагнення, починає шукати його. Бажання ніяк не може бути безвинним, бо здійснюється згодою або народжується одночасно з нею, а згода завжди у нашій волі: «бо спокуса, що трапляється з волі, призводить до виникнення скорботи в душі, творцем якої є чуттєва насолода. А спокуса, що буває в супереч волі, породжує задоволення в душі, яке є підставою скорботи плоті» [Максим Сповідник, прп., 2014, Т 2, с. 463].

Від бажання ще однією рисою відрізняється рішучість, передостанній етап на цьому шляху. Той, хто бажає, дав згоду на діло, але ще нічого не придумав і не зробив до досягнення своєї мети. А тому, хто вже все вирішив, залишається тільки привести у рух члени тіла або інші сили для відповідного втілення справи. Коли ж нарешті і це буде здійснено, тоді закінчується все будівництво гріха, і являється діло, тобто вже сам плід розбещення, який зачатий був усередині і породивший беззаконня зовні: «У цій послідовності створення гріха, помітно, як одна за другою сили людини зливаються з гріхом. Після того, як у насолодженні спокусилося серце, у бажанні спокушається воля в рішучості через створення засобів стає учасником цієї спокуси і розум. І у цьому ділі, нарешті, і самі сили тіла охоплюються гріхом, і як наслідок людина стає грішна» [Феофан Затворник, свт., 2010, с. 215-216].

Тут маємо зауважити, той, хто забажав або дав згоду на діло гріховне внутрішньо у моральному сенсі вчинив гріх перед Богом, Котрий знає таємниці сердець, «похить же, зачавши, породжує гріх...» (Як. 1:15). Хоча треба визнати, той, хто, крім думки, зважився довершити і саме діло, той

більше грішить, бо порушує заповідь також зовнішньо. До того ж постійно є у боротьбі із совістю, котра не перестає напоумлювати, і ця боротьба ще більше руйнує природу і сили душі. Людина цілковито наповнює себе гріхом, і все своє єство схиляє до нього, і гріх робиться звичкою, яка непомітно переходить у іншу категорію, у категорію зла.

Питання сутності гріха можна розглядати і за допомогою закону. Перше під гріхом зазвичай розуміється порушення ділом, словом чи думкою волі Божої, вираженої в заповідях, законах, визначеннях, постановах, наказах Божих. З цієї точки зору, для факту гріха необхідна наявність закону. Разом з цим незнання або нерозуміння закону не звільняє від відповідальності за його порушення. Так у Старому Завіті сказано про вину за ненавмисний гріх через незнання і необхідності принесення жертви за нього: «скажи синам Ізраїлевим: якщо яка душа згрішить помилково...» (Лев. 4:2), «...нехай принесе з великої худоби- тельця, без вад, Господу в жертву за гріх» (Лев. 4:3). З цього випливає, що «будь-який син піддається покаранню: «Бо хіба є який син, якого не карав би батько» (Євр. 12:7). «Але не всякий, хто карається є сином, син карається по любові, а якщо й не по любові, то щоб бути приведеним до синівства. Тільки «незаконні діти» зовсім не караються тут, щоб у майбутньому житті піддатися вічному покаранню» [Романчук Я., прот., 2015, с. 385].

Друга позиція, доводить, що перші закони були дані людям Богом: «І заповів Господь Бог людині, сказавши...» (Бут. 2:16), а потім через Мойсея. Це десять заповідей і інші настанови. Але перший гріх був здійснений ще до появи людини серед безтілесних розумних істот, що володіють свободою волі, тобто ангелів, ще до появи відомих нам законів. Наступний гріх був здійснений дияволом в образі змія, вже після появи першої заповіді в раю, до того ж ця заповідь призначалася для людини, а не для ангелів. Але факт прокляття диявола за спокушання людини до гріха: «...за те, що ти зробив це, проклятий ти...» (Бут. 3:15) говорить про те, що диявол згрішив: «Злі духи можуть впливати на людину різним чином, як і на її душу, можуть впливати

на волю, порушувати в людині порочні бажання. Так, сатана вклав у серце Юди бажання зрадити Спасителя. Вони можуть впливати також на почуття людини, викликаючи в ній недобрі почуття» [Давиденков О., прот., 2017, с. 266].

Тому слід розширити поняття гріха і з другої точки зору можна розуміти непокору Богу свідомою протидією людини або невиконанням нею даних заповідей. Така точка зору є більш загальною, ніж перша, і містить у собі першу як окремий приватний випадок один з варіантів.

Третя позиція: «і нині проклятий ти від землі, що розкрила уста свої прийняти кров брата твого від руки твоєї» (Бут. 4:11), йдеться про покарання Господом Каїна за вбивство ним рідного брата Авеля. А також: «І ось, Я наведу на землю потоп водний, щоб винищити всяку плоть, у якій є дух життя під небесами» (Бут. 6:17), і залишився лише Ной і всі, хто були з ним у ковчезі. Таким чином, в той час, коли ще не було будь-яких відомих нам законів, за винятком – «а від дерева пізнання добра і зла не їж від нього...» (Бут. 2:16), то не могло бути їх порушення. І тут бачимо покарання за індивідуальні дії одного, тобто убивство, і за розбещення усього народу. Крім того, за відсутності законів у Книзі Буття 4:7 говориться про добро і гріх, і про те, що: «Ной же придбав благодать перед очима Господа [Бога]» (Бут. 6:8), з чого випливає, що Ной був праведним. Зауважмо також, що Каїн у відповідь Богу на питання: «...де Авель, брат твій? Він сказав: не знаю; хіба я сторож братові моему?» (Бут. 4:9). Тобто Каїн не захотів зізнатися у вбивстві свого брата, з чого можна зробити висновок, що Каїн сам оцінював свій вчинок як поганий: «За прикладом суду над прабатьками, суд над злочинним їхнім сином милосердний Бог починає із заклику до покаяння. Своім питанням Господь хоче пробудити совість братовбивці, викликати його на щиросердне покаяння і на прохання про помилування» [Лопухин П., 1987, т.1, с. 33].

Четверта позиція – це погляд на важливе значення совісті у формуванні поняття про гріх. «Коли Бог створив людину, Він вселив у неї щось

Божественне, як би деякий помисел, який має в собі подібно іскри і світло, і теплоту. Помисел, який просвітлює розум і показує йому, що добре і що зле, це називається совістю, а вона є природний закон. Виконуючи цей закон, тобто закон совісті, старозавітні патріархи і всі святі ще до писаного закону догодили Богові. Бог, творячи людину, вселив у душі її совість, щоб нею як правилом керувалася, що творити і від чого ухилятися. Совість не що інше, як закон природний, і чого навчає закон Божий, того навчає і совість. Хто не слухає совісті, не слухає і закону Божого і Самого Бога. Побачив Адам що на нього повстав сильний викривач, тобто совість. Не було у нього іншого викривача і свідка гріха, крім того, якого він носив у собі.

Совість може прокинутися в людині, коли вона тільки має намір зробити гріховний вчинок. Так вона заговорила у Пилаті, коли за наполяганням юдеїв він віддав Ісуса на розп'яття, «взяв води, і вмив руки перед народом, і сказав: не винний я в крові Праведника Цього» (Мф. 27:24). Таке ж було у випадку з Каїном, зануреним у розпач: «...покарання мое більше, ніж можна знести» (Бут. 4:13), тобто втратив надію. Якщо людина робить добро, а не зло, то совість «...не докорить...» (Іов. 27:6), а Господь: «...очистить совість нашу від мертвих діл...» (Євр. 9:14). Тому потрібно дбати, щоб: «мати непорочну совість перед Богом і людьми» (Діян. 24:16).

І п'ята позиція, це те, що будь-який неугідний Богу вчинок, незалежно від того, чи розуміє людина його гріховність чи ні, вже є гріхом саме внаслідок його неугідності Богу. І не залежить, чи є у людини критерій моральності цього вчинку в свідомому або несвідомому вигляді чи немає.

Підсумовуючи розгляд питання сутності гріха, можна було б погодитись з твердженням яке ми вже висловлювали: «вся людина є мерзота» бо стала такою після гріхопадіння. І тому й інші твердження про те, що сутність і в серці людини і розумі, і як дехто наполягає у людській похоті і невіданні – теж є правильні, бо всі вони виходять з ества людини. Вивчаючи питання самолюбства заключаємо, що поєднане з ворожнечею до Бога, становить внутрішню сторону або внутрішній принцип гріха перших людей.

Якщо говорити про розум, як один з аспектів сутності гріха, то на відміну від самолюбства, яке постійно утримує людину у віддаленні від Бога, цей аспект не є постійним гріховним наміром. Аналізуючи спосіб утворення гріха з думки в діло, можемо сміло стверджувати, що на ранніх стадіях утворення гріха розум є цілковито здатним для припинення гріховної справи. Щодо розгляду цього питання через призму закону, то не має однозначної відповіді. Часом закон діє і дещо забороняє, той хто переступає закон той скоріше за все чинить гріх. Але можливі випадки, коли інший робить тіж самі речі, але не підлягає покаранню тому, що закону на той час, або немає, або тимчасово не працює.

Зовсім інше питання у внутрішнім законі людського єства який просвітлює розум і показує йому, що добре і що зле, і це називається совістю, а вона є природний закон. Цей закон постійно викриває не лише вчинені людиною гріхи, а й самі гріховні помисли. Але і тут бувають виключення, бо є люди які настільки погрузли у злі, що голос совісті у них просто заглушений, і, щоб почути його потрібне дуже сильне розкаяння у своїх гріхах. Що ж стосується невідання, то можемо сказати, що будь-який негодний Богу вчинок є гріхом, і немає значення знає про це людина чи ні.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи наше дослідження, можемо зробити висновок, що суть гріхопадіння полягала в тому, що прабатьки, піддавшись спокусі, перестали дивитися на заборонений плід, як на предмет заповіді Божої. Вони почали розглядати його у ставленні до себе, до своєї чуттєвості і свого серця, розглядати своїм розумінням. Єва, спокушена дияволом, побачила у забороненому дереві не те, що було в дійсності, а те, чого вона сама бажала. Це бажання стало причиною похотей, які відкрилися в душі Єви перед споживанням забороненого плоду. Побачивши, що дерево добре для їжі, вона уявила деякий особливий, надзвичайно приємний смак в забороненому плоді, а це похоть плоті. Побачивши, що воно приємне для очей, бо плоди забороненого дерева здалися красивішими за інші, отримала похоть очей або ж пристрасть до насолоди. А у тому, що дерево було жадане, щоб набути знання, вона захотіла пізнати те вище і божественне знання, яке обіцяв їй спокусник, а це гордість житейська. Гордість є вершина зла, говорить Іоан Золотоустий. Для Бога ніщо так не огидно, як гордість. Через гордість ми стали смертними, живемо в скорботі і печалі, через гордість життя наше протікає в муках і напрузі, обтяжене невпинною працею. Перша людина впала у гріх гордості, бо побажала бути рівною Богу.

Тому підсумовуючи всі причини гріха і зла як його наслідку робимо висновок, що людина повністю, всією своєю сутністю і природою є заражена цим смертоносним жалом, яке, у свою чергу, є жалом смерті. Розум людський затьмарився, воля ослабла, почуття спотворилися, і душа людини втратила цілеспрямованість до Бога. У той же час, розглядаючи людину як вінець творіння Божого, з усіма властивостями її душі, розуміємо, що бажання добра у людині залишилося. Це бажання є дуже слабким, і якщо людина не буде кликати на допомогу Спасителя Господа нашого Ісуса Христа, і не буде підкоряти свою волю Волі Господній, то будь-яке прагнення до добра залишиться лише невиконаним бажанням людини.

Що ж стосується нашого дослідження, а саме сутності гріха і його тлумачення у Святому Писанні, то приходимо до того ж висновку, що гріх стався через властивості нашої душі, якими наділив нас Всевишній. Так як Господь створив людину за образом і подобою Своєю, то і не могло бути інакше. І, як ми вже згадували у нашій роботі, що все може Бог, крім одного, врятувати людину, яка сама того не бажає, тобто Бог стає безсилим перед людською свободою.

Законодавець Мойсей, а пізніше й інші Богодухновенні автори Святого Писання, говорять нам про те, що не лише людина була створена зі свободною волею. Вони вказують нам на вищі небесні сили, які є за природою іншими від нас і є духовні і безтілесні творіння, це світ ангельський. Ми немаємо вичерпної інформації про їхню природу, і чому так, про це сказано вище. Але чітко можемо розуміти, що є спільного у людини з ангелами, найперше – це Любов Божа до Свого творіння, бо Бог є Любов. А друге це те, що ці істоти розумні, і як і людина так само наділені свободною волею. Ми дізнаємося, що гріх і зло як його наслідок, а це віддалення від Джерела Життя, від Свого Творця, віддалення від добра сталися вперше у ангельському світі. Писання вказує, що причиною була гордість, але пізніше ця гордість, яка була як супротив Господу і Його волі породила і спричинила інший гріх, гріх заздрості диявола до людини як до вінця Божого творіння.

Уже на землі ангел, якого Господь називає людиновбивцею споконвіку, вчиняє другий гріх, і своїм ворожим підступом схиляє волю первозданних до непослуху Богові, таким чином віддаляє їх від Джерела Життя, від якого і сам відпав. Але він не міг, цілковито оволодіти свободою людини, яку вони отримали від Господа, як і нині не може цього зробити, тому і доля людства могла розвиватися іншим шляхом, якби праотці вдалися одразу ж до покаяння. Тому можемо, підсумовуючи, сказати, що перший гріх у людському світі стався через свободну волю створінь, через волю диявола,

яка спонукала, і через волю людини, у душі якої не знайшлося достатньо сил для супротиву диявольській підступності.

Тому зло, яке є бунт проти Бога і яке було особистісною позицією диявола, стає також особистісною позицією людини. Таким чином, зло відноситься не до сутностей, а до особистостей, хоча воно, безумовно, пошкоджує природу, яку опановує, тобто її сутність. Зло – це стан, в якому перебуває природа людини, яка відвернулася від Бога. Зло, як і гріх не існує як самостійна природа, воно є лише в той момент, коли його здійснюють. Гріх і зло лише паразитують на природі людини. Найяскравіше їхню дію і наслідки можна побачити у стосунках між людьми, тому і кажуть, що найбільше зло – це людина, бо чинить насилля не лише задля свого виживання, а іноді заради задоволення, тому що може і хоче. Світ лежить у злі, як наслідку вчиненого первородного гріха, але це не значить, що людина має наслідувати зло і вчиняти нові гріхи. Тому підсумовуємо, що одне і те ж явище чи річ може бути як і добром, так і злом. І це залежить, з якого джерела воно виникає і яка сила приводить його у дію, тобто добра чи зла. Тому сутність зла потрібно вважати не у тих явищах і діях, котрі ми називаємо злими, а в тім початку чи силі яка дає цим діям направлення, не згідні з цілями богоугідного буття, і тому робить їх злими.

А цей початок, чи сила є гріх, який можна було б назвати енергією зла, бо постійно його підживлює. Тому, якщо прибрати гріх, то з часом зникне і зло, давнє зло зітліє і зникне, а нове не буде виникати, тому що причина його утворення перестане існувати. Можна було б розглянути кілька шляхів, які привели б до такого стану речей. Одним з них і найбільш швидким та найімовірнішим міг би бути шлях повного знищення Господом свого творіння. До такого способу могли б вдатися невіруючі, ті, котрі не знають Бога, котрі не знають, що Бог є Любов, і що Його милосердя поширюється на праведних і неправедних. Але реалістичнішим є шлях особистої боротьби з гріхом і протистоянню злу кожної людини, тим більше, що Господь подає всі засоби для цієї боротьби, бо вже є переможцем гріха і смерті. Людина звісно,

сама не здатна перемогти зло, але припинити грішити це є у здатності людини, і у її душі достатньо властивостей, щоб хоча б змінити свою посмертну участь і разом з тим стати світлом для інших у справі їхнього спасіння.

Звичайно, щоб досягнути такого результату, потрібні знання, які можна було б використати як інструмент у справі перемоги добра над злом. У нашому випадку таким інструментом є знання про гріх, про його сутність. У цьому дослідженні ми присвятили весь останній підрозділ 5-го розділу, де розглядали сутність гріха. Одні кажуть, що сутність гріха є в серці людини, інші, що у розумі, дехто наполягає, що сутність у людській похоті, а дехто стверджує у невіданні. Тобто ми бачимо, що думки з цього приводу значно розходяться, а дехто висловлює ться, що людина цілковито є мерзота, бо стала такою після падіння. Але для справи нашого спасіння нам важливо знати всі міркування з цього приводу, і тим більше знати причини, на яких вони засновуються. І те, що Господь створив людину непричетною до зла, морально доброю і сповненою різними чеснотами, що створив людину за природою безгрішною і за волею свободною, має додавати нам сили у нашій повсякденній боротьбі. І, як говорив Василій Великий: «Великий осуд очікує тих, що знають, але не роблять», тому маємо завжди про це пам'ятати.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Біблія – книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Переклад патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – 1416 с.
2. Авва Дорофей. Душе полезны поучения и послания. С присовокуплением вопросов его и ответов на оные Варсануфия Великого и Иоанна Пророка. – М.: Благовест, 2010. – 416 с.
3. Авва Иоанн. Игумен синайской гори. Лествица. АО. СПб. – 1996. – 352 с.
4. Аврелій Августин блж. Исповедь. пер. с лат. М. Е. Сергеенко; Вступ. ст. диак. А. Гумерова. – М.: изд.: – Сретенского мон-ря, 2006. – 320 с.
5. Афанасій Великий, свт. Архієпископ Олександрійський. Творіння. В 4 т. Т. 4 / пер. укр. мовою Святійшого патріарха Київського і всієї Руси України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2012. – 438 с.
6. Василій Великий, свт. Архієпископ Кесарії Кападокійської. Творіння. В 2 т. Т. 1 Кн. 1 / пер. укр. мовою Святійшого патріарха Київського і всієї Руси України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – 630 с.
7. Василій Великий, свт. Архієпископ Кесарії Кападокійської. Творіння. В 2 т. Т. 1 Кн. 2 / пер. укр. мовою Святійшого патріарха Київського і всієї Руси України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – 545 с.
8. Григорій Ниський, свт. Творіння. В 4 т. Т. 1 / під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату; автор вступ. ст. прот. Олександр Трофимлюк]. – К.:

Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. – 623 [1] с.

9. Григорій Ниський, свт. Творіння. В 4 т. Т. 2 / під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. – 471 [1] с.

10. Добротолюбіє. Творіння. В 5 т. Т. 1 / пер. українською мовою святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – 688 с.

11. Добротолюбіє. Творіння. В 5 т. Т. 2 / пер. українською мовою святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – 798 с.

12. Добротолюбіє. Творіння. В 5 т. Т. 3 / пер. українською мовою святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – 469 с.

13. Добровольський К. Дисертація номер 400. Изложение православного учения о первородном грехе / Инспектора полавского духовного училища, Ксенофонта Добровольского. – К.: КДА. Фонд 304, 1866. – 32с.

14. Єфрем Сирін, прп. Творіння. В 4 т. Т. 2. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – 806 с.

15. Єфрем Сирін, прп. Творіння. В 4 т. Т. 3. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2014. – 863 с.

16. Єфрем Сирін, прп. Творіння. В 4 т. Т. 4. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2015. – 605 с.

17. Ефрем Сирин. Творения. Изд.: – Отчий дом. 1994. – Т. 6. – 485 с.

18. Иоанн Дамаскин, прп. Точное изложение православной веры. – К.: изд. Свято-Покровская Голосеевская пустынь, 2012 . – 479 с.
19. Иоан Златоустий, свт. архієпископ Константинопольський. Повне зібрання творінь святителя Іоана Златоустого в 12 томах, т. 4, книга 1 / Переклад українською мовою доктора богослів'я протоієрея Михаїла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – 511 с.
20. Иоан Златоустий, свт. архієпископ Константинопольський. Повне зібрання творінь святителя Іоана Златоустого в 12 томах, т. 6, книга 1 / Переклад українською мовою доктора богослів'я протоієрея Михаїла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – 558 с.
21. Иринеи Лионский, священномученик. Торіння / священномученик Иринеи, єпископ Лионський; під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. – 620, [4] с.
22. Иринеи Лионский, свт. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008. – 672 с.
23. Кирил Олександрійський, свт. Творіння. В 4 т. Т. 1 / святитель Кирил Олександрійський ; під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета; [пер. Київської православної богословської академії]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2014. – 799, [1] с.
24. Климент Александрийский. Кто из богатых спасется / Пер. с древнегреч. вступ. ст ; коммент. и указатель А. Ю. Братухина. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2006. – С. 286.

25. Макарий Египетский, святой. Духовные беседы. Издание Троице-Сергиевой лавры, 1994. – 312 с.
26. Максим Исповедник, прп. Вопросы и ответы к Фалассию / Пер. А.И. Сидорова // Богословские труды. № 38. М., 2003. – 80 с.
27. Максим Сповідник, прп. Запитання-відповіді до Фалассія. Творіння. В 4 т. Т. 2 / під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2016 Т 2. – 613 с.
28. Максим Сповідник, прп. Про різні нерозуміння у святих Григорія і Дионісія(АМБИГВИ). Творіння. В 4 т. Т. 4 / під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2017. – 413 с.
29. Никольський М. Дисертація номер 635. Совесть, сущность и значение ее в нравственной жизни человека / студента Михаила Никольського. – К.: КДА. Фонд 304, 1875. – 217 с.
30. Новицкий Д. Дисертація номер 51. О том почему смерть телесная не уничтожилась в следствие искупления рода человеческого Иисусом Христом / студента Даниила Новицкого. – К.: КДА. Фонд 304, 1833. – 11с.
31. Ориген. О началах. Против Цельса. – СПб.: Библиополис, 2008. – 792 с.
32. Павлова Т. Дисертація 393. О первородном грехе / студента Тімофея Павлова. – К.: КДА. Фонд 304, начало 2-й пол.19 ст. – 33 с.
33. Петр (Могила), митрополит Киевский Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной. – М.: Синодальная Типография. 1900. – 164 с.
34. Псалтирь в святоотеческом изъяснении. – Почаев: Свято-успенская Почаевская Лавра, 2005. – 590 с.
35. Симеон Новий Богослов, прп. Творіння. В 2 т. Т. 1 / під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. – 751 с.

36. Стадницький А. Дисертація 949. Взгляди на сущность зла в связи с разбором теорий о происхождении его / студента Авксентія Стадницького. – К.: КДА. Фонд 304, 1884. – 348 с.
37. Стофанович Е. Дисертація номер 405. Учение о духе человеческом, заключающееся в священном писании ветхого завета / студента Евгения Стофановича. – К.: КДА. Фонд 304, 1866. – 37 с.
38. Феодор Студит, прп. Творіння. В 3 т. Т. 2 Кн. 1 / під ред. святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2014. – 460 [4] с.
39. Феофан Затворник, свт. Начертание христианского нравоучения. – М.: изд.: – 2 «Правило веры», 2010. – 689 с.
40. Феофилакт Болгарский, свт. Святое Євангелиє / с толкованием Блаженного Феофилакта, Архиепископа Болгарского. изд.: – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2012. – 823 с.
41. Чехов Н. Дисертація номер 244. Рассуждение о том что преобразования действительно были в ветхом завете / Студента Чехова Николая. – К.: КДА. Фонд 304, 1829. – 22 с.

ЛІТЕРАТУРА.

42. Алипий (Кастальский-Бороздин), Догматическое богословие / Алипий (Кастальский-Бороздин), Исаия (Белов). изд.: – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1997. – 290 с.
43. Быкова И. Зло, Грех, Страдания: В свете православного предания (сборник). – М.: Издательство Московской Патриархии Русской Православной церкви, 2013. – 112 с.
44. Білик А. Д. Жінки НовогоЗавіту. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2009. – 144 с.
45. Буткевич Т. прот. Зло, его сущность и происхождение. – Харьков: типография Губернского правления. Петровский №17, 1897. – 531 с.
46. Васильев П. П. Грех // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.) . – СПб.: Христианство, 1890 – 1907. – Т 1. – 430 с.

47. Введенский Д. Учение Ветхаго завета о грехе. – Сергиев посад: Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1900. – 246 с.
48. Вепрук В. прот. Догматичне богослів'я : навчальний посібник. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. – 516 с.
49. Велтистов В. Грех, его происхождение, сущность и следствия Москва. Типография М. Г. Волчанинова, 1885. – 312 с.
50. Виноградов Н. Догматическое учение святого Григорія Богослова. – Казань, Типографія Императорского Университета, 1887. – 517 с.
51. Виссарион (Нечаев), митр. Толкование на паремии. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд.: – Книгопродавца И. Л. Тузова, 1894. – 616 с.
52. Воронов Л. прот. Из лекций, прочитанных для студентов IV курса Санкт Петербургской духовной академии в 1991-1992 учебном году. протоиерей Ливерий Воронов, Догматическое богословие 124 ст.
53. Давиденков О. прот, Догматическое богословие. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2017. – 624 с.
54. Дин Э. Знаменитые женщины Библии / Пер. с англ, А. И. Блейз. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 336 с.
55. Добросельский П. В. Очерки православной антропологии. Опервородном грехе и искусственном зарождении. – Киев: Оранта, 2007. – 490 с.
56. Дьяченко Г. прот. Не стыдись исповедовать грехи свои. / Сост. прот. Г. Дьяченко. – М.: Благовест, 2011. – 160 с.
57. Евдокимов П. Женщина и спасение мира. – Одесса: Изд.: – «Optimum», 2015. – 452 с.
58. Егоров Г. Священное Писание Ветхого Завета / Г. В. Егоров. – ПСТГУ, 2011. – 854 с.
59. Зеньковський В. В. «Апологетика». – Минск: Белорусская православная Церковь, 2010. – 528 с.
60. Иоанн Кронштадский свт. «Моя жизнь во Христе». – М.: изд.: Фонд благовест, 1998. –Т 1. – 400 с.

61. Кремлевскій. А. Первородний грех по учению Блаж. Августина Иппонскаго. – С Петербург: Типографія А П Лопухина, 1902. – 129 с.
62. Кураев А. дияк. Школьное богословие: кн. для учителей и родителей. – М.: Норма, 2005. – 134 с.
63. Левшун Л. Христианская словесность і – v веков хрестоматия. – Минск: Л, 2018 . – 255 с.
64. Лопухин П. Толковая біблія, или коментарій на все книги св. Писания Ветхаго и Новаго Завета. – СПб: изд.: – А. П. Лопухина. Второе издание. Институт перевода библии Стокгольм, 1987. – Т 3. 609 с.
65. Лопухин П. Толковая біблія, или коментарій на все книги св. Писания Ветхаго и Новаго Завета. – СПб: изд.: –А. П. Лопухина. Второе издание. Институт перевода библии Стокгольм, 1987. – Т 1. 501 с.
66. Лосский В. Очерк Містического Богослов'я восточной церкви. Догматическое Богословие / Пер. с фр. В. А. Рещиковой. – М.: СТСЛ, 2010. – 448 с.
67. Лука Войно-Ясенецький. свт. Дух, душа и тело. – М.: Образ, 2011. – 128 с.
68. Макарий (Булгаков), митрополит. Православно-догматическое богословие. 4-е изд.: – СПб.: Типография Р. Голике, 1883. Т. 1. – 598 с.
69. Маланяк О. прот. Благовістя Господа нашего Ісуса Христа. Четвероевангеліє (коментарі) / Кивська православна богословська академія Української Православної Церкви Київськоо Патріархату. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. – 579, [1] с.
70. Малиновскій. Н. прот. Очерк православного догматического богословия. – Сергиев посад: Типография св.-тр. Сергиевой Лавры, 1911. – 485 с.
71. Мартынов А. Учение св. Григория еп. Нисского «О природе человека». – М.: типограф. М. Г. Волчанникова, 1886. – 400 с.

72. Мацола А. AXIOS: таїнство людської природи / Київська православна богословська академія: Андрій Мацола. – К: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – 109, [3] с.
73. Михаїл (Хороший) Митрополит. Поширений Катехизис Православної Церкви Христової. – Кінсінгтон, США.: Видання Друге. Видавництво «Воскресіння», 1992. – 176 с.
74. Нідзельський І. прот. Основи православного віровчення: Посібн. для студ. духовних навч. Закладів. – Луцьк.: ІНЦІАЛ, 2005. – 386 с.
75. Помазанський М. прот. Православное догматическое богословие. – Jordanville, N, Y.: Типографія преп. Іова печерського. Holy Triyity Monastery, 1963. – 252 с.
76. Прохоров А. М. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1986. – 4-е изд. – 1600 с.
77. Романчук Я. прот. Апостольські послання. Апокаліпсис. Київська православна богословська академія. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2015. – 414 с.
78. Соколов Д. прот. Назначение женщины по учению слова Божія. – СПб.: Изд.: – Священника Дмитрия Соколова, 1862. – 70 с.
79. Слободский .С. прот. Закон Божий. Для семьи и школы со многими иллюстраціями. – Holy Trinity Monastery, Jordanville, N. Y. U.S.A.: Изд.: преп. Іова Почаевського, 1990. – 724 с.
80. Сорокин А. прот. Введение в Священное Писание Ветхого Завета. Курс лекцій. – СПб.: Институт богословия и философии, 2002 – 362 с.
81. Филарет (Дроздов), Святитель. Толкования на Книгу Бития. – М.: изд.: Лепта-Пресс, 2004. – 831 с.
82. Шиманский Г.И. Учение святых отцов и подвижников Православной Церкви о борьбе с главными греховными страстями и о добродетелях. – М.: Изд.: Сретенского монастыря, 2006. – 672 с .

83. 400 вопросов и ответов о вере, церкви и христианской жизни. – Полтава: Успенская православная церковь, Полтавская епархия, Спасо-преображенский Спасский мон-рь, 2001. – 397 с.

